

83.3 (2Рос=Кара)
К 12

Кара: 5532

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКОЙ РЕСПУБЛИКИ
КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

Карачаев-Черкесская
КА
ДЕПОЗИТАРИЙ

Н.М. КАГИЕВА

ДЕРС КИТАБ

КЪРАЧАЙ-МАЛКЪАР ЛИТЕРАТУРАНЫ
ТАРИХИНДЕН

83.3 (2 рое = Кара)

К 12

Одобрена и рекомендована к изданию учебно-методическим советом Карачаево-Черкесского государственного педагогического университета.

Филология, педагогика, журналистика факультетлени кьарачай белюмюню, педагогика училищени студентлерине, устазларына.

Кара: 5532

КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКОЕ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ УНИВЕРСИТЕТ
НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА

Учебная книга из истории

Рецензент Кара-Балкарской лит-ры

Россия Федерацияны Джазыучуларыны, журналистлерини да Союзларыны члени
МАМЧУЛАНЫ Д.Т.

или курс истории древней
Кара. - Балкарской литературы

НЕСКОЛЬКО СЛОВ О ШЕЙХЕ А. ДУДОВЕ
(1620-1735)

"... Сила слова у турок считалась реальной силой. Следовательно, общество было развито и общественное мнение уже существовало".

Л.Н. Гумилев.

В работе делается первая попытка рассказать о жизни и деятельности Айсандыра Дудова, выдающегося карачаевского поэта, ученого-мыслителя, религиозного и общественного деятеля XVII века, выступившего родоначальником и вдохновителем карачаево-балкарского культурного возрождения.

Значение Айсандыра (Александр) Дудова, определившего целую эпоху карачаево-балкарской культуры, выходит далеко за национальные рамки.

А. Дудов выступал под различными литературными и религиозными псевдонимами. От рождения его звали Айсандыр. В науке и литературе был известен как Бухарлы (Бухарский, Халал (Предназначенный), шейх, шейх Абдуллах, Къарт Баба (старый мудрец) и т.п.

Сегодня нам известны его знаменитый научно-религиозный трактат "Иман-Ислам" ("Вера-Ислам) в семьсот строк, его историко-философская поэма "Къарт Бабаны сёзю" ("Слово старого мудреца"), его блестящие переложения средневековых восточных сказаний "Дахир и Зухра", "Нур-Магомед", "Тахитджамал и Бузджигит", легенды и предания о рождении, вознесении и смерти пророка Мухаммада и др.

Он оставил свои почерк и на камнях Карачая и Балкарии, о чём свидетельствует его псевдоним Халал на Холамском камне (1711).

Биография шейха его потомками помещена в четыре строки:

Рожденный весной у Дудовых,
Взявший у Крымшахаловых дочь (в жены-н.к.),
Проживший сто пятнадцать лет,
Благочинный шейх Абдуллах.

Ещё в начале века Умар Алиев отмечал на страницах газеты "Красный Карачай", что он считался автором первой карачаевской мусульманской поэмы "Иман-Ислам", что могила его находится в Карачае. Кстати, могил его в Карачае несколько: в Кубанском ущелье, на Джамагатском кладбище в Теберде и дальше под горами. Могилу под горами, в Теберде, до сих пор посещают поклонники: по средам на заре-женщины, по пятницам-мужчины.

В каждом слове шейха ощущается глубина его знаний, образованности. (Он долгое время учился в культурных центрах мусульманского Востока и получил блестящее образование. Был знаком с передовой наукой и культурой, историей Востока).

Творчество шейха, разрушая привычные эстетические каноны, остро реагировало на жизненные перемены среди его сородичей. Неизменными оставались искренность, страстность чувств, вложенных в слово его.

Его произведения известны в большом числе списков, публиковались в Дагестане, Поволжье. Они до сих пор не сходят с уст и рук читателей и почитателей его незаурядного таланта.

Хотелось бы отметить, что шейх Абдуллах, выступая за искоренение древнего письма предков, общетюркского литературного языка - "Тюрки", желавший заменить "Тюрки" арабским языком, вынужден был развить "тюрки". Дело в том, что Карачай не знал арабского языка, но владел письмом арабским, так как "тюрки" было на основе арабской графики. К тому же, ещё с XVI в. унифицированное карачаево-балкарское "тюрки" к тому времени служило на Северном Кавказе языком межнационального общения.

Творчество шейха Дудова-незаурядное явление в истории культуры карачаево-балкарского народа, сохранившего во многом нетронутыми богатейшие традиции культуры своих предков.

Лирический герой его творений - живой свидетель своей эпохи, активный, мощный участник её событий. Слову шейха свойственно особая экспрессивность, вызванная целями и задачами всего его творчества, острым ощущением сложности мира, судьбы человека, всем многообразием человеческих переживаний.

Время, настроенное враждебно почти все деятельности шейха Дудова, не в состоянии было отдалить от потомков дух замечательного предка. Кажется, сегодня мы яснее и глубже воспринимаем его мудрость, титанические возрожденческие усилия, самобытность древнего и прекрасного искусства, так разительны присущие его творчеству.

У народа, породившего такого гиганта мысли и дела, не было возможности между двумя трагическими периодами своей истории (кровавое нашествие Тамерлана на Северный Кавказ в 1396 г. и сталинско-бериевский геноцид в 40-50 годы XX столетия) по достоинству оценить его гений. Однако народ сберег его, имя и слово его, надеясь, что придет тот день, когда он замет свое достойное место рядом с прославленными Мевляна, Кейсом, Хафизом, Гёте, Байроном.

Имеющиеся материалы, посвященные биографии шейха Дудова, связанные с его творчеством, позволяют предположить, что в Бухаре он приблизился к суфизму-мистическому течению в исламе, основанному на убеждении о постепенном приближении (через мистическую любовь) к познанию Аллаха и слиянию с Ним. В основу суфийской духовной практики заложен зикир, – поминание имени Аллаха. Первым в Карачаи и Балкарии, как было указано выше, религиозные песнопения – зикир (зикир по-карачаевски) принес именно шейх Абдуллах.

Шейх Дудов является первым карачаевцем, совершившим паломничество в Священную Мекку, удостоенным в связи с этим почетного титула "аль-халжи". В преданиях упоминается о том, что он привез в Карачаи горсть земли с могилы пророка Мухаммада, похороненного в Медине.

Шейху Абдуллаху Дудову принадлежит заслуга распространения ислама среди народных низов Карачая и Балкарии, не вступая в явные противоречия с традиционными воззрениями народа. На начальном этапе он добивается устранения язычества из ритуально-обрядовой жизни народа, призывает поклоняться и взывать с просьбами только к Аллаху. В последующем он настойчиво добивается внедрения исламских установок в быт, в повседневную жизнь народа, в сферу брачно-семейных отношений, в правовую сферу. Опираясь на мощь правящей знати, к которой сам принадлежал по происхождению, шейх внедрял в жизнь народа шариатское судопроизводство. Это было очень положительным моментом, поскольку шариат, в отличие от обычного права (адат) допускал женщину в судебный процесс, где она отныне могла выступать и истцом, и свидетелем, чего до шейха не было.

С именем шейха Дудова связано в Карачае и Балкарии и начало мусульманского культового зодчества. Как известно, именно он добился постройки в Карт-Джурте первой в Карачае мечети (она была

возведена на месте языческого святилища).

С деятельностью шейха необходимо связать и усилия по распространению в Карачае и Балкарии арабско* грамоты. Известно, что в ХУП в, в Карачае и Балкарии наряду с "тюрки" пользовались и арабским языком, о чем свидетельствует карт-джуртская стела 1695 года.

Эпиграфические данные указывают на то, что шейх был кадием - духовным главо* мусульман и руководителем шариатского суда Карачая и Балкарии. О том же гласит и устная народная традиция, где шейх фигурирует и как Абдул-Калч (Кадий-Абдул).

Высоки* авторитет шейха способствовал тому, что он достойно приглашался князьями других народов в качестве третьего* судьи, улаживал различного рода территориальные споры. В 1715 г. он принимал участие в Тёре (суде), которы* разбирал земельны* спор между Крымом, Кабардо* и горскими обществами Балкарии.

Крупне*ший поэт своего времени, отразивши* в своих выдающихся произведениях (поэмы "Иман-Ислам", "Слово старого мудреца") религиозно-философское виденье проблем жизни и смерти, смысла человеческого существования оставил бесценны* след в истории.

"Слово старого мудреца" проникнуто призывом к внутренне* стойкости, терпению, пониманию окружающе* действительности перед лицом невзгод, избавления от оков страсте*, смирению порока гордыни.

Произведения шейха примечательны и тем, что они глубоко вобрали в себя разнообразные события, волновавшие народ с древнейших времен: это и политические проблемы, и судьба отдельно взятого человека, это и религиозное совершенствование народа. Они интересны и кругом нравственных проблем, всегда волновавших душу* часть общества. В каждом слове шейха звучит надежда и вера в жизнь, в добро, душевную щедрость и скромность, мысль о том, что человеком может считать себя только тот, кто выполняет свои религиозны* и жизненны* долг, у кого совесть чиста перед Аллахом и людьми, перел своим речью и непремлющим стражем - своей совестью*.

Произведения его отличаются глубиной* мысли, яркостью* языка, высоким моральным пафосом.

Достоинны восхищения и его поэтические переводы средневековых восточных сказаний*, религиозных преданий, которые анагомили горцев с малоизвестно* в горах повествовательной поэзией

средневекового исламского Востока.

Произведения шейха Абдуллаха Дудова-Бухарского интересны не только своим историческим значением и литературными достоинствами. А. Дудов смело вводит в повествование быт раннего средневекового мира. И поэтому его произведения дают огромную важности культурно-исторический материал, который свидетельствует о формировании исламских религиозных представлений в Карачае и Балкарии. Творчество шейха представляет важнейший этап развития карачаево-балкарского индивидуально-авторского творчества. И ещё хочется заметить, что шейх Дудов строил свое "исламское здание" не на пустом месте. Известно, что наши предки прошли через тенгрианство; иудаизм, христианство, в какой-то степени они были знакомы и с исламом, отголоски этих религий сохранились в памятниках материальной и духовной культуры карачаевцев и балкарцев.

Пользуясь прекрасным случаем, хочу искренне поблагодарить молодых талантливых историков-этнографов Мурата Каракотова и Рашида Хатуева, отдавших много сил сбору материала о шейхе А. Дудове, расшифровавших золотые страницы книг средневекового титана мысли и слова.

И ещё: всем, кого озарит светлое слово шейха, желаю добра, шейховского здоровья и долголетия. Да будет вечно с Вами Добро, Свет, Красота, все Подлинно Высокое!

Благополучия Вам и тем, кого Вы любите!

ХАЛКЫБЫЗНЫ АЙТЫЛГАН КИШИСИ

Дуда улу Айсандыр – шыйх Абдуллах

Игиле къачан да халкъгъа насыбха тууадыла. Халкъны бир игисини юс бла аты айтылыб, культурасы, тин хазнасы тирилиб, ботеудуния джолгъа чыгъыб кетеди. Насыблыды аллай адамы болгъан халкъ. Аллай кишиси болгъан миллет тарихде унутулмайды.

Насыблыды бизни халкъбыз да, къарачай-малкъар халкъы, белгили кавказовед Мизи улу Исмаил чертгеннге кёре, Шимал Кавказда беш минг джылдан артыкъ длашаб келген, татар-монгол чабыуулагъа дери этно-тарих джурту Шимал Кавказда Лаба бла Терк сууланы арасында таулада –төзледе болгъан халкъ...

Узакъ-узун тарих джолунда аны да болгъанды, айтылган уланлары, къызлары; акъылман Трам ханы, эрлеге тенглик этген Зурум бийчеси, ботеу Кавказда алтын эсгертемелерин орнатхан Гошаях бийчеси, Кавказы кёгюн биринчи аулагъан, кеси этген учагъында кёкге талай кере чыгъыб учхан Гочия улу Джумарыгъы, Минги тауну башына биринчи чыгъыб, ботеу Европаны кёрген Хыйла Хыйсаны (Хачир улу Хыйса), Кавказда биринчи тиширу хирургу (целительница) сарайма къызы Кёчерукъланы кёрдемчи Хауасы, Хасаука урушну ёхтем къазауатчысы, джырчысы Боташ улу Адрахманы, онджетинчи ёмрюню джырчысы Къара-Муссасы, сёзлери къылычдан джити, балдан татлы Исламы, Мисосту, Басияты, къобузуна кёкге узалыб, къыл алгъан Абай улу Солтан-Беги болгъан, Эресейде Дон суугъа къанатлы (кёпюрю) кёпюр ишлетген Исламы, дагъыда ала киби уланлары, къызлары болгъан халкъ, не уллу джарсууланы сынаса да, насыблыды!

Насыблыбыз, Аллах къызгъанмасын, бюгюн ХУП ёмюрде длашагъан бир акъылман титаныбызны нюрюню джарыгъында тарих

изыбызны кёре билгенибиз бла да...

Алайды да, бу китабчыкыда халкыбызны айтылгъан кишиси Дуда улу Айсандырны (шыйх Абдуллахны, Бухарлыны, Халалны, Къарт Бабаны - барысы да Дуда улуну илму, литература атларыдыла) ксюнден барлыкды сёз.

Айхай да, аны джашауун, чыгъармачылык джолун тёлле тинтерге керекдиле. Бу сёз бизни биринчи атламыбызды.

Дуда улуну аты Къарачайда-Малкъарда къой, бютеу Шимал Кавказда, Дагъыстанда, муслиман шаркъ къраллада, Итилни джагъаларында муслиманланы араларында белгиди болгъанды.

ХУП ёмюрде Дуда улу христиан-джахил Къарачай-Малкъарны ислам диниге къайтаргъанды. Тин культурабызгъа уллу юлшюн къошуб, ёмюрле бла тёлле этерик ишни этиб киргенди халкыбызны тарихине.

Дуда улуну ксюнден Алий улу Умар 1923 джыл "Красный Къарачай" деген газетде джазгъанды.

Къарачайда муслиман динни джайгъанлада биринчилери Дуда улу Абдуллах (шыйх болгъанды, Бухарлы, ХУШ ёмюрде джашагъан) Аны къабыры Къарачайдады. Шыйх Абдуллах биринчи къарачай муслиман поэманы - "Иман-Исламны" -авторуду. Шыйх Абдуллахны миссионерлик кичю фыйгъамбарладан, шыйхладан болур

I Былайда Алий улу шыйх Абдуллахха уллу сый бермей, ат башындан айтыб къойгъаны аны "къызыл" идеологиягъа ийилгенин, халкын бираз мискин этсе, заманнга келишмегенледен кёреме дерле деген иннет бла айтылгъан затладыла. Алай болса да уллу алим шыйхны ксюнден "сансыз" айтхан сёзле бюгюн бек деменгиди тарих документдиле. (Автор).

эди: мийик тѳзѳмѳ керилген Иссадан, акъылман ангы-оюму - Мухаммат Расулдан, къанатлы тазалыгъы, назиклиги -Мавляна шыйхдан...

Армь-тала, къоркъа-юрке билмеген, эсиндегин этгинчи тынчлыкъ табалмагъан, тыюнде къой, тыюнде да кесим деген не болгъанын билмеген Мубаррек шыйх Абдуллахны юсюнде шартлагъы халкъыбызны асыллыгъындан, бурунгу джорукъларындан келедиле. Ала шыйхыбызны юсю бла халкъыбызны тин хазнасы дуния юлгюлю болгъанын чертедиле, дуния культурагъа сокъмагъы болгъанын кѳргюзедиле.

Быллай уланы болгъан халкъны тин эшиклери кенг, джореги таза, умутлары мийик болады.

х хх

Шыйх Абдуллахны джашау джолу IIБ джыл бла ѳдчеленеди. Биографиясы, аны къайын анасыны, Гошаях бийчени биографиясыча, къысхасы бла айтылгъанды. Тѳрт тизгинге сыйнады.

Дудалада джаз туугъан,
 Кърымшаухалдан къыз алгъан,
 Джоз бла онбеш джыл джашагъан
 Мубаррек шыйх Абдуллах.

Бу тѳрт тизгинге тѳрт дуния бирден сыйыннганды.

Дуда улу Айсандыр (шыйх Абдуллах) I620 джыл Хурзукда туугъанды. Акъыл-балыкъ бола келгенлей, Бухарагъа окъургъа ийгендиле. Анда талай заманны окъуб, суфий болуб, терен илму билим джогю бла Къарачайгъа къайтханды. Бютеу билимин, кючюн, адамлыгъын-джашауун бютеулей халкъын джахилликни чырмауукъ бугъоулу чегинден чыгъарыр джумушха бергенди.

Быллай кѳб тѳрлю билими, кѳб тукъум сыйлы джумушу, борчу, быллай таукел болуму болгъан адамла къачан да аз боладыла, ол заманда уа - артыкъсыз да.

Алай болса да, шыйх Абдуллахны алтын кыаламы ХУП ёмурде ана тилибизде араб харифле бла "Иман-Ислам", "Къарт Бабаны сёзю" деген терен магъаналы дин-философия, тарих-философия поэмаланы джазгъанды. Бурунгу шаркъ сейир поэмаланы - "Дахир бла Зухра", "Лейла бла Меджнун", "Нур Мухаммат" - кёчюргенди. Мухаммат файгъамбарны туугъаныны, кёкге чыкканыны, ауушканыны юсюнден айтыулары керти поэзияны назик тилинде уллу суратлау кюч бла кёчюргенди.

Бу джандет хауалы, сейир макъамлы, джомакылай тамаша магъаналы дин поэмала - экирле - шыйх Абдуллахха джахил халкын ислам диннге къайтару сыйлы къуллугъунда бек уллу болушлукъ этгендиле.

Шыйх Абдуллах халкын ислам диннге къайтара, аны бютеу джашаууна эсин бёлгенди, Артыксыз да тёлю ёсдюрююне, окъууджарыккылыкъ ишине, тиширону джамагъат болумуна, халкыны ичинде адет-джорукъ бла байламлы затларына.

Шейхни кючю бла Къарачайда-Малкъарда тиширу эркиши бла тенг эркинликле табады. Сёз ючюн, шыйх Абдуллахха дери джорюген джорукъла бла тиширу бек кёб джерде юлшюсюз болгъанды. Шыйх шерият джорукъну арагъа салгъандан сора да тиширу ата юйюнде да, эрини арбазнында да джакъ табады, юлшюсюз болады. Сёз ючюн, адет джорукъ бла тос къатын эринден, не ол ёлсе, юлшю табалмагъанды. Шерият а тос къатынны джорукълу юй бийче этдиреди, ары дери, олсагъатда да юй бийчеси болгъанына къарамай.

Шыйхны кючю бла Къарачайда, Малкъарда медреселе ачыладыла, кыыз-джах сабий да окъуйду, межгитле ишлениб башлайдыла. Алай бла Къарт Джуртда биринчи межгит меджисуу къачны (святилише языческое) орнунда ишленеди.

Шыйх Абдуллах Тёреге да Шерият сюдге да оноу этген та-

мада болады. Аны акымдылыгы, терен, тюз окуму адам болганы ботуе Кавказгъа белгили болады. Анда-мында даула болсала, шыйх Абдуллахны чакгырыб, аны авторитетине таяныб тургандыла.

Быллай сыйлы, быллай джудузулу адамыбызны халкыбызны арасында белгили этиб, ботуе дуния терге чыгъарыргъа къаратаныгъан, тюз иннети, тюз акымды болгъанларыбызны хар бири олошун къошаргъа керекди.

Аллах болушсун. Джолубуз болсун...

х х х

Шыйх Абдуллах улуу поэт, акылман алим, философ болганы ктуру о эки улуу чыгъармасында ("Иман-Ислам", "Къарт Бабаны сёзю") бек ачык танылады. Бу эки поэмадан сора бир джукъ этмей къойса да, аны ариу дуния классикада болургъа тыйыншыды.

Биз былайда бюгюн шарк сюжетле бла байламлы затларына къарайыкъ.

Бухарада, башха контуугъан сыйлы шахарлада кёб заманны тургъан таулу улан бир такыйкъасын да бошуна джоймагъанды. Шаркдан Кавказгъа ол поэзияны мийик джолун тюзетгенди. Биринчи келечилери "Дахир бла Зухра", "Лейла бла Меджнун", "Нур Мухаммат", "Мухаммат файгъамбарны туугъаны", "Кёкге чыкыгъаны", "Файгъамбарны ауушканы" болгандыла.

Айтханыбызча, Дуда улу аланы кюн себилген, джим-джим джылтыраб, ойнай-кюле, джылай-тошуне, эзиле-тазалана билген, джаны болгъан, кимни сейирсиндирир гоккалы тилде кечюргенди.

Сыймеклик поэмаланы ("Дахир бла Зухра", "Нур Мухаммат", "Лейла бла Меджнун") джаш тёлону Дуда улугъа "тазалаб"

илешдириб, айтханына бойсундурадыла. Ол а, джаш болса да, баш болгъан акъылман, кесини миссионер къуллугъунда поэзияны, джуддузлу сёзю магъанасын ангылагъанды, анга ийнанганды. Сёз аны къуру джол нёгери болуб къалмай, таяныр керти тенги болгъанына ышана, джаш тёлню поэзиягъа тырмашдырыгъа да кырешинди.

Айтыгъа кёре, ислам дин бла бирге ол халкъны арасында культура джумушларын да унутмагъанды. Аны талай тепсеюу, тюрлю-тюрлю назмулары, оюнлары да болгъанды. Ол тюрлю-тюрлю бурунгу халкъ адетлени, оюнданы исламны тамалына салыб, эски, христиан-джахил шартларын тайдырыб, халкъ эртдеден билген, тутхан традицияларын исламгъа келишдириб, кесини джумушларына къулдукъ этдиртгенди.

Дуда улу миссионер ишинде джаш тёлю бла бирге сабийлеге да терен эс бёлгенлей тургъанды.

Тёлю халкъны тамызыгъыды.

Тамызыкъдан от джагылады.

Тамырдан агъач джайылады

Терекни тамыры пэулсе, къуруса,

Ол кёр болады, булчугъу ууалса,

Сир болады.

Тёлню тамыры да, булчугъу да

Ууалмазгъа керекди.

Тёлю халкъны тангыды.

Тёлюге аманатынг -

Тутхан ишингден осиятынгды.

Сёзюнг джерге тюшмезча

Акъыл юртеге билирге тыйыншыды.

Ол не биледи деб,

Улду кёллю болма

Аллах кимни сёзон а кыбыл
 Этерин кеси биледи.
 Бизни аркыбыз тёздеген джокню
 Тёлю учуруб алыб кетерге боллукьду.
 Кынатларын -ууатмасаць,
 Эсин азгын этиб, сындырмасаць...

Шыйхны бу акылман сёзлери ол джаш төлге кыайгыргъа-
 нын, анга ышаннганын чертедиле. Айтыгъа кёре, кыартланы
 ичинде шыйхны оппозициясы джаш төлюню акылын билденин-
 де, артха тура башлагъанды.

Шыйх бу болум бла хайырлана билгенди.

Чыбыкълыкьда бюгюлмеген
 Кызыкълыкьда бюгюлюрмю?
 Ариу сёзге ийилмеген,
 Чамланнганга ийилирми?
 Джакхиллик сокъур тузакъ,
 Анга тышген кыайтырмы?
 Ата-ана сангырау болса,
 Бала сёзон айтырмы?
 Сиз табалмагъан джолну
 Улугъуз табыб барсын,
 Сиз тешек болгъан джерде
 Ол аурумайын кыалсын...

Шыйх Абдуллах халкыбызгъа этген ишге багъа бериу тынч
 тюлдю. Аны юсюнден кёб тюрлю илиму монографияла джазылыргъа
 тыйыншы болур. Халкыбызны быллай сыйлы адамыны юсюнден
 хапарыбызны окъуучугъа биринчи кере теджей, алимни, уллу
 поэтни чыгъармачылыкь ишинде бюгюн бизни кюллубузда бол-

гъан затланы бир бѣлегине къараб ачыкъларгъа излейбиз. Башха тилледен кѣчюрлгенлерине къарайыкъ. Башында айтханыбызча, ала шаркъ темаланы ана тилибизде "сѣлешдиргениди".

Шаркъ къум тюзледе ончу ёмюрню мындан алгъа болгъан затны юсюнден джазылгъан уллу поэмагъа къарайыкъ. "Дахир бла Зухрагъа"¹. Ол джашауда керти болгъан затды. Дахирни прототипи ол заманны, бу заманны да белгили араб поэти, джарыкъ лирик Кейсди.

Поэтни чыгъармалары да аджалсыз, ёмюрлюк болгъанлыкыгъа, аты араб дуняда бюгюн да мутхуз болмай турса да, дуняда кѣб тилледе чыгъармалары айтылсала да, аны сыймеклиги "Къанатлы" кюу болуб, джер джюзюн аулагъанды. Аны эшитгенле, аны билгенле, бюгюн да мыдах ахсына, джарсийдыла эки сыйгенни джазыулары къыйынлы болгъанларына.

Билгенигизча, поэманы сюжети, къысхача, былайды.

Патчахха къыз, ёзюрюне джаш тууады. Алагъа бешикеде огъуна сѣз тауусадыла. Ёсе келиб, джаш адамла бир-бирлерин сундиле. Тенгле болуб, бирге окъуйдула. Кюлени бир кюннде, окъугъан джерлеринде Дахир къолун Зухраны юсюне салады. Зухра джундуб:

Джолунгда джолдашымса,

Сырымда сырдашымса.

Къолунгу менден ал, Дахир,

Сен мени къарнашымса.

1 Белгилисича, Къарачайда, Малкъарда да бу бурунну поэмагъа кѣбле эс бѣлгендиле. Аланы барын да шыйых Абдуллах "уятханды". Ол себебден ала шыйыхны сѣзюнден узахъ кеталмагъандыла, бир-эки джасанма тизгинни анда-мында къошхан болмаса. (Автор).

Дахир, эсгериб, джууб этеди:

Джолунгда джолдашынгма,

Сырында сырдашынгма.

Мен ёзюрю уланы,

Сени неден кърнашынгма?

Зухра джумушаб, Дахирге джорегинде болгъанын ачыкъ айтады:

Тюшюмде кёрдюм сени,

Ёзюмлей сюйдюм сени,

Ёсингдемиди, Дахир,

Ургъан заманынг мени?

Дахир, кыйнала, кечмеклик тилейди:

От болуб джана-джана,

Кюйюб барады саным.

Билмей ургъанем сени,

Кеч мени, Зухра, джаным.

Алай бла эки суйген ичлерин "тёгюб", бир-бирлерине тазалыкларын билдиредиле. Тёгерекдегиле да кёрюб, кыуанадыла: аталары айтханча, балалары да разы болгъан кюй эсенг, бири бири-сиз джашаялмазлыкларын таннтадыла.

Адам ашыкыгъанлыкыгъа, заман кыйгырмайды, былайда да эки суйгенни юлендиргинчи, бири ёксюз болады. Дахирни атасы ауушады. Ёксюз-джакъсыз джашха патчах энди кызын берирге излемей, аны Дахирни кёзонден узакыгъа иерге оноу этеди. Суйгенле аны сезиб, тюбешиб, бушуулу ушакъ этедиле. Дахир кесин терслейди, ханны кызын сиймеклик кыйын болгъанын билдиреди, айрылыргъа заман келгенин сезе, инджилгенин айтыб айталмайды.

Зухра суйгенинден айрылгъан кюню кыямат кюнге санайды.

Дахир бу затны чурумун тюз ангылаб; кюеди, бишеди. джарсууна джарыла, ант этеди:

Сабийликде бирге ойнадыкъ,

Соймеклик оюн башхад.

Джаным ичимде болуб,

Джашамам сенден башха.

Амалсыз Зухра, тузакъгъа тюшген къанатлыча, не дерге билмей, сойгенини джорегин басаргъа дыгалас этеди:

Къайгылы джорегими

Умутунг къуандырды.

Ауузунгдан чыкыгъан сёзюнг

Бир затха ышандырды.

Патчах къзын Дахирден айырыр муратда джашны узакъгъа элт-диреди, анда аны тузакъгъа саладыла. Сойгенле бир-бирлерине термиле, бир-бирлеринден хапарсыз болуб тургъанлайларына, Зухраны элине узакъ джерледен кериуан келиб тохтайды. Къыз, Дахирден бир зат биле эселе уа деб, амалсыздан алагъа барыб сорады:

Эл кесген кериуанмысыз,

Дертлеге дарманмысыз,

Къайгысы кёб Дахирден

Бир хапар айтмазмысыз?

Кериуан башчы къызгъа джуабха бу сёзлени айтады:

Саудгерле барыбыз,

Элден элге барабыз.

Дахиринг кимди сени?

Джокъду андан хапарыбыз.

Зухра, къыйналыб, нэына къайтады. Саудгерле да, джумушларын тындырыб, джолгъа чыгъадыла. Бара-барыб Зухра джашагъан элден узакъда бир джерде тохтайдыла. Кериуан къонгураулары, кериуан сазны таушун эшитген дахир, чабыб келиб, сойгенин-

ден хапар излеб, сизден Зухраны ийиси урады, деб хапар излейди:

Кериуан келди сазы бла,
Къондула аяз бла
Зухрамдан айрылгъанды,
Джубанама саз бла.

Кериуан башчы Дахирни сазыны тауушундан аны къайгысын ангылаб, Зухра эсине тюшюб, джашдан тилейди:

Сазынг мени къозгъады,
Джорегим кюйдю санга,
Ким экен сен, билвйим,
Атынгы айтчы манга.

Дахир кериуанчыгъа, ашыгъыб, былай айтады:

Атым дахирди мени,
Къайгъымн джокъду саны.
Зухрамы ийиси барды:
Къайда кергенсиз аны?

Кериуан башчы алдындагъы улан Зухра излеген дахир болгъанына ийнана, аны тамам кели бла джазкъысыныб, тилейди:

Эзме кесинги алай,
Къыйналгъаннга джорек тарды.
джолда тюбешген эдик,
Зухраны саламы барды.

Учуннган улан тузагъындан ычхыныб, Зухраны элине келиб, терезе тибинде джырлайды:

Герезенги ач, зухраи,
Хазырма мен кирирге.
Сени бир керюр кюн,
Истемем джан берирге.

Зухра аны эшитмейди. Джукълаб турады. Дахир кеси кириб барыб, джырлайды:

Уян, джаным, Зухра ханым,

Дертлериме дарманым.

Кёргюзчю нюр джюзюнгю,

Сени нчюн чыкъсын джаным.

Зухра уянмайды, Дахир таралыб, джарсыларын айтыб, Зухраны башын сылай, джырлайды. Зухра, илгениб, уянады:

Сенсиз кюнлерим, Дахир,

Кечелеге ушайды,

Джирегим отда джана,

Джашауумдан бошайды.

Сыйгенле бир-бирлерин ийнакълаб, тарыгъуларын айта.

Тансыгъын алыб, Дахир Зухрагъа тюшюн айтады. Сеннге келеме деб тебрегенлейиме, аллымы эки ит алыб, джибермейдиле, джолуму кесиб, амалсыз этдиле, Бу тюш мени эсиртиб, акылымы алгъанды, дейди Дахир.

Зухра тюшю аманнга джоралаб, джарсынды. Зухра сыйгенин отозунда джашырады. Аны джумушчу кёрюб, ханнга билдиреди. Хан дахирни агъач кюборге салыб, улду суугъа атады. Дахир кюборде джырлайды:

Къайгъым бла джубана,

Кюл болдум кюе-кюе,

Не джерлеге элтиб атар

Мени бу суу, тие-тие?

Зухра, джиреги кюе, сыйгенини изындан джылайды, этер мадары джокъду. Атасыны джумушчулары, джойрханларыны кёлюне джетер нчюн, беркюн алыб келигиз десе, Дахирни башын нэюб келирге хазырдыла.

Суу Дахирни алыб барады. Амалсыз Дахир кюборни ичинден

Кара : 5532

тарыгыуларын айтады: кюбир толкунланы юсюнде чайкыла,
 Зухраны атасындан тебентин джашагъан ханны джерине джерине
 джетеди. Ол джерни ханнын ич кызы болады. Ала суу джагъада
 эрикгенлерин кетере тургъанлайларына, кюборню эслейдиле. Суу-
 дан чыгырыб кырасала, ичинде - Дахир.

Джашны юлерине алыб барадыла. Арадан бир белек заман оза-
 ды. Кызыла Дахирни джаратыб, ичюсю да бирден сюдиле. Аланы
 араларында - джаш бла эгечлени - сыймеклик айтыш болады. Та-
 мада эгечлери Дахирге джюрегинде болгъанын ачыклайды:

Дахир, кыашларынг кыара,
 Джаш кюнюнг етюб бара.
 Не кердюнг бу Зухрагъа,
 Къегелеге да кыара.

Дахир да анга, джюрегиндегин джашырмайды:

Сыймеклик унутдурад
 Дунияны, ахыратны.
 Емиримде кермедим
 Зухрадан ариу затны.

Ортанчы эгеч, ашыгъа, мени джаратыр деб ишана:

Къэлерим кыабба-кыара,
 Тенглик этерме санга.
 Эслеб бир кыара, джаным,
 Тенг болмаз Зухра манг.

Дахир аны да ариу бла сууутады:

Къэлеринг кыара
 Джюкюду санга да сёзюм.
 Эсими Зухра алгъанд,
 Андады эки кёзюм.

Дуу джана тургъан иинг гитче эгечлери энди чыртдан да экили

болмайды. Дахир уллу эгечлерими мени ючюн эслемейди, деб,
кыуанч тыбырлы бола:

Шекерден татлы тилим,
Кыддан ингичге белим,
Ариудугъуму, Дахир
Биледи саулай элим.

Дахирни кёзю Зухрадан ёзгени кёрмейди, джореги андан баш-
хагъа илешмейди. Ханны юч сейир кызындан бирин сайларгъа
унамайды. Зухра. Кюню-кечеси да-Зухра...

Ариуса сурат кибик,
Кимлер да сфер сени,
Белгим бард Зухра бла
Сюелмем ёзгелени.

Анджилиб тургъан дахирни татлы тили кызыланы джореклерине
джараса да, аны кеслерине илешдиралмазлыкъларын ангылаб,
Зухраны элине кыайтыргъа болушадыла анга.

Джаш салыб келсе, Зухраны тою бара тура. мадарсыз дахир
тиширзу кийимле кийиб, эшекге миниб, Зухраны тоюна барады.

Алайда бир тиширзу дахирни таныб, самаркыу этерге кюре-
шеди:

Эшекге миниб бара,
Гамашына кыара,
дахир кибик джигитле
Кыатын сыфатда бара.

Дахир андан джаллаб Зухрагъа джууужтлашыб, сюнгенинги уну-
туб, не этерге айланаса деб, кёлкыалды болгъанын билдиреди.

Зухра анга джууаб этеди.

Былайда сюнгенле бир-бирлерине гурушчаларын айтадыла:
Зухра терслиги болмагъанын билдирирге кюрешеди, Дахир ий-
наналмайды:

Ёксюз, джакъсыз болгъаным ючюн, муратыма джеталмайма деб,
инджиледи:

Сюймеклик алды мени,
Болмайман андан тая,
Ханны кызын сюйгенни
Кыйыны болур зая.

Алайда биягъы дахирни кёрюб, тутадыла. Джаны ичинде болуб,
Зухрадан айрылаллыкъ тюлбюз деб, джашны ёлтюредиле. Аны сез-
ген Зухра да кеси кесин кыбдысы бла бошайды...

Сюймеклик, таза, назик сюймеклик ажымлы болады. Эки джаш
адамны, чык тамчыча, джакъсыз, кирсиз сезимлери джер джо-
зюнден зорлукъ бла тас бола, сау дуниягъа ёмюрлюк бушуу бо-
луб джайылады...

Дахир бла Зухраны бир джерде асырайдыла. Ыююн да ол бу-
шууулу хапарны айтханла, сёзю ахырында:

—Дахир бла Зухраны кыбырларында ёсюб, кыпкызыл кызыл
ала чакъгъан эки гюл кёкен бир-бирлерине бюгюлюб, бир-бирле-
рине джете тебреселе, араларындан бир эшек чыгъана ёсюб, ала-
ны бир-бирлерине джибермейди. Алайда джашагъанла ол чыгъана-
ны эки гюл кыбырны арасындан тамыры бла тэзб атадыла.

Алай а гюлле биягъынлай башларны бир-бирлерине узатхан-
лайларына, ол чыгъана араларына кириб, кюймайды...

Алайды бу улду сюймекликни бушуулу хапары.

Бу хапарны айтхан адам, кёзю бла кёргенча, кесини юсюнде
сынагъанча сёлешеди, инджиле, дьгалас эте, тёлдуге осиятын
айтханча, ахир сёзю ол болгъанча бир тукъум бир тазалыкъда
бошайды хапары...

Барачай-малкъар халкъгъа бу сейир хапарны XVII ёмюрде Бу-
харадан шыйх Абдуллах келтиргенди, ана тилине кёрюб. Ан-
дан бери ол кызын, джашны да кюлджазма китабларында, джюрек-
леринде джашайды.

Айтвугъа кёре, дуда улу "Юсуф файгъамбар бла Зулихатны", "Файгъамбарны кёкге чыкъгъанын", "Файгъамбарны туугъанын", "Нор-иухаммат" деб, Алиини фатимадан башха юй бийчесинден джашны юсюнден поэманы "Хусейинни ёлтюргенлерини юсюнден айтвуну" дагыда бек кёб затны кёчюргенди.

Кёчюрю да фахмулу адамгъа джангы, кеси этген чыгъарма кибки. шыйх Абдуллахны терен билими, уллу суратлау кючю болгъанын биз аны кёчюргенлеринде да, Къарачайгъа, Малкъаргъа исламны джаяр ючюн джазгъан "Иман-ислам" деген уллу дин трактатында да ачыкъ кёрюнедиле. Бу сыйлы дин чыгъармаланы халкъыбызда уллу магъаналары болгъанын кёбле чертедиле. Аланы тиллерин, ёмрледен бери къарачайны, малкъарны да фахмулу адамлары чемерлеб келгендиле. Бу джаны бла чыгъармаланы "корректировкаларына" уллу кыйынлары киргенлени ичинде Халиланы мухаммат апенди, Хачирланы Юсуф апенди, Акъбайланы шогъайыб апенди, артыкъсыз да Юкуна апенди, халкъ устазы Акъбай улу исмаил.

Айтвугъа кере, Юкуна апенди бу чыгъармаладан "Тюркиде"¹ кьолджазма китабыкъла этдириб, хайырландыртылганды-хар адам кесине джазкъ алды, джанында джюрютгенди.

"Файгъамбарны туугъаны" бла "Кёкге чыкъгъанын" юсюнден зикир-поэмаланы юзюклерине да бир кёз джетдирейик.

Къарачайны, къаллай суратлау мийиклик, эстетика тазалыкъ барды XVIII ёмрде ана тилибизге кёчюрюлген тизгиндеде. Айхай-да, тили, стили тюрлене, заманнга кере сормелене тургъандыла.

1 "Тюрки" - араб графика тамаллы буюеу тюрк литература тил, IX ёмрден XX ёмрню 20-чы джылларына дери хайырландырылганды 1924 биринчи къарачай суратлау китаб (Къаракетланы Иссаны "Джангы шигирле" -1924) "Тюркиде" чыкъгъанды.

Ол да танылады:

Онекинчи баш кече
 Рабигъулауал айда
 Тууду, къууанч кёббодду
 Кёкде-джерде, хар къайда.

Аны нюрю джарытды
 Кюн чыкыгъанны, батханны
 Сыйлы этди уллу Аллах
 Аны бизге табханны.

Джети кёкде мёлекле
 Мархабагъа турдула,
 Андан сора шайтанны
 Кёкден къоймай къуудула.

Чабыб бардым мен анга
 Джюрегим бек таралыб,
 Табхан эдим мен аны
 Кёзю кёкге аралыб.

Ол кырыдыша олтурду,
 Саргъанмы кёргенде,
 Джюрегими джазы ол,
 Манга айланыб кюлгенде.

Рахат болду джюрегим,
 Аны алай кёргенде.
 Джюрегими басты ол
 Аитыб хапар бергенде.

Айтды манга: "Ой, анам,
 Эки мёлек келдиле,
 Къолларымдан тутдула,
 Кёз сырымдан сакдыла.

Джити бычакъ алдыла,
 Джорегими джардыла
 Аман къанын кетериб,
 Джарыкъ нурню салдыла.

Ёшюнюмю тикдиле,
 Бир сагъатха сау этиб,
 Сен келгенни кёргенлей,
 мени къоуб кетдиле..."

Кёресиз, къаллай "къанатлы" стили барды шыйх Абдуллахны, къаллай къонгурау тауушлуду, тазады ауазы. Быллай ариу, таб джарашдырылгъан, тюз, джонгил ангылашынган терен поэзияны, джомакъча сейир хапарла тюз халкъны кеслерине илешдиргендиле, динни джайыуда шыйхха уллу болушлукъ этгендиле. Бу поэтлик хапар уллу поэмады. Композиция, сюжет джаны бла уста джарашдырылгъанды, стили субай, тили "къанатлы", къонгурау тауушлу, адамны ауузуна тынч джарашыб, эсинде къалады, джорегин илешдиреди.

Не джаны бла да бу чыгъармагъа уллу поэтлик затды десек, джангылмазбыз деб турабыз. Андан сора да бу чыгъарманы джорекни тазалауда, адамланы асыл этиуде, бирлешдирюде уллу эмоция кючу барды. Аллай бир да эстетика болумун эслемей къойгъан къыйынды.

Энди "мухаммат фыйгъамбарны кёкге чыкъгъаныны" псюнден хапарны бир кесегине къарайыкъ.

Бир баш кече меккъада
 Кесим джукълаб тургъанлай,
 Мен илгениб уяндым,
 Джабраил къычыргъанлай,
 Чыкъдым эшик аллына
 Къайгылы болуб, къоркъаракъ,

Кёрдом эшик аллында
Дер салыныб бир буракъ.

Мийик эди къадырдан,
Атдан бираз гитчерек,
Нор джохардан къуралыб,
Тсондеги ат керек.

Кёрдом аны къатында,
Ёре туруб бир мёлек,
Айтды манга : "Н расул
Къабыл бодду тилекле.

Мин атынга, я расул,
Биз атланыб кетейик,
Инша Аллах, бюгече,
Джети кёкден ётейик".

Миңдим аны юсюне.
Аяклары, алдырыб,
Джети кёкню джолунда
Атламларын салдырыб.

Биз ёрлесек тик ёрге,
Мийик болуб арт джаны,
Тигелесек энгишге,
Узун болуб ал джаны.

Бу сейир, субай дин поэма (зикир) кимни ауузуна да джарашыб къалады. Халкъны эм бек сыйген тин чыгъармаларыны бириди. Тилибизге кёчюрюлгенинден бери бу ариу, бу чокъуракъ тауушлу, къууанч, мийик асыл ауазлы чыгъарма халкъыбызга уяду къуялукъ этеди. Онгсуэну — мугъурну джюрегине ышанмакълыкъ салыб, таянчакъ болады, ётлюени асылландырады. Ойлаша билген умутчулагъа аламны джети къатындан хапар айтады...

Кыскача айтыргъа, излегеннге – бу чыгъарма алай бош джубанчха джаратылмагъанды: ангылагъанны кьолунда бек кёб затха алтын ачхычды – динибизден башлаб, нарт эпосубузгъа дери,

Башында айтылгъаныча, шыых Абдуллах ислам динде болгъан талай сыйлы айтыуну зикир халда джарашдырб, къарачай-малкъар тилде дин исламгъа къайтханланы кьолуна бергенди. Аланы халкъ кьолдан джазыб, азбар этиб хайырланнганды. Ала экзотика сюжетли, ариу, джасанма, символикалы, кескин ангыланнган, экили неда мутхуз ангылашынган, магъанасы чайкългъан, джери болмагъан, кимге да бирча сыймлю кёрюнген, ариу, джумушакъ, джорекге джарашхан макъамлы затла кимни да кеслерине илещиргендиле.

Аланы ичинде артыкъсыз да – "мухаммат файгъамбарны туугъаны", "файгъамбарны кёкге чыкългъаны", ауушханы-бу темала бек сейир, тамашалы, адамны кеслерине сукъландыргъан, таймаздан эсин бёлб, джорегинде уя салыб тургъан ёмюрлюк темаладыла кёк бла джери арасында болгъан затланы-кюнню батханы, чыкългъаны, айны-кюнню тутулгъанлары, джылны чакълары, джел, джауум, адамны туугъаны-ёлгени- бары да джарым джахил адамны эсин илгендиргенлей, илгиздик этиб тургъан заманда, ол тегерегинде болгъан затла бирден анга къаршы турадыла деб сескекли болуб, амалы-мадары болмагъанын сезе тебреген заманында келеди шыых Абдуллах. Ариу, сабыр ауаз бла, кьор болайым, уя, эсинги джый, Аллах сени блады, ол сени джакъларыкды – тиле! Кюнню-арбазынгы, балангы-милкюнню биреу азыгъы этерик тюддю, деб акылман миссионер джумушакъ джорекли, тюз иннетли, джалгъан иш этмеучю, джалгъан сёзю болмаучю таулуны табигъатыча кирсиз, иннетине исламны "урлугъун" себеди. Таурухлу дин хапарла – поэмала да тамам керек заманда кеслерини тин-дин джумушларын деменгили баджарадыла.

Сабий эсин тауду бу затланы барысын да кёзю бла керюб,
къалу бла тутханча, ийнады. Аланы позтлик кочлери таулуну
джюрегин къозгъай, эсине иелик этиб, шыйхха дин джумушун
• баджарыгъа болушадыла.

Къалай ийнамасын, къалай актыллы болсун, кеси излегенни,
эсине теренинде бир джукълана, бир джана да, тынчыкъ бер-
мей, илгендириб тургъан затларына бюгюн кеси тюбесе?!

Файгъамбарны туугъаныны юсгюнден айтханына къарайыкъ. Тау-
рухлу-джомакълымды? Айхай да! Адамны алкъынчы "къатмай",
сескекли болуб тургъан эсине тамам да былай джомакълы хапар
керекди.

Туугъанындан башлаб, бютеу хапары тюз, халкъ билген тил-
де, дженгил ангылашыргъа, айтылгъан зат джюрегине джараб,
сеники болуб, ёмюрлюкге биргенге къалырча "ишленгенди" поэ-
ма.

Нъайсы ана сыймейди, инджилмей табса баласын, мёлекле
аначылыкъ этселе, туугъан бала, тегерейге нюр себе, туу-
са:

Анасындан тууду ол,
Аурутмайын, арытыб.
Бу дуниягъа чыкъды ол,
Толгъан айлай джарытыб.

Эм ариу, эм джомакълы, сейир къоркъууду джери уа джаш-
чыкъ (файгъамбар) сят анасыны къойларын кюте баргъанлай,
мёлекле келиб, аны джюрегинден аман къанч къоратыб, ариу
къанны, нюрю салгъанларыды. ХУП-чы ёмюрю таулусуну ангы-
на бу зат иелик этелгенди.

Эки мёлек келдиле,
Тюз сиртымдан джыкъдыла,
Джити бичакъ алдыла,
Джюрегими джардыла.

Аман кынын кетериб,
 Джарык нурну салдыла.
 Бир сагытха сау этиб,
 Ёшюнню тикдиле,
 Сен келгенни кӛргенде,
 Мени кӛрӛб кетдиле...

Файгъамбарны кӛкге чыкыгъаны да быллай сейир хапар бла айтылады, Анга да адам сыйӛб ийнаады, чырта ишекли болмайдь. Бу поэма да ариу, тӛз, бай тил бла, джумушакъ ауаз бла джарашдырылгъандь. Файгъамбарны бӛтеу джашаууча, аны ксюнден айтылгъан затла да кӛшакъсыз, джалгъан омакылыгы болмагъан суратлау амалла бла "ишленгендиле". Сӛзюнден башлаб магъанасына дери адамны кесине илешдирир кӛчӛ бек кӛбдӛ. Атанг=ананг кӛрӛб айтханча ийнанаса. Не магъанасы, не тӛшӛндӛрӛучӛ адамны кӛлӛн аз этген, сындыргъан кӛй, учундургъан этеди. Тӛггерекде болгъанны тенг этеди, дин кӛарнаш болгъанны сездиртеди. Бу сезим джамагыат сезимди, миллетни бирлешдирген уллу кӛчдӛ.

Ол джаны бла да шыйх Абдуллах.бек уллу,бек джарагъан ишни этгенди: халкыны ичинде адамны бир-бирине илешдирген, тенглик сезимни джайгъан кӛвачан да эм асыл, эм керекли джумушланы бириди. Дин-тин поэмала ол джумушну бек ариу эте биледиле...

Файгъамбарны кӛкге чыкыгъаны да терен филозофиялы, джомакылы чыгъармады. Хапар файгъамбарны ауузу бла айтылады. Бу затны магъанасы ёлчемсизди:

Бир баш кече мекяда
 Кесим джукылаб тургъанлай,
 Мен илгениб уяндым,
 Джабраил кычыргъанлай.

Чыктым эшигаллына,
Къайгылы болуб, къоркъаракъ,
Кёрдюм эшигаллында
Джер салыныб бир Буракъ.

Мийик эди къадырдан,
Атдан бираз гитчерек,
Нюр джохардан къуралыб,
Юсондеги ат керек...

Кёресиз, къаллай тынч, ариу тил бла джазылгъанды бу сейир хапар, нечик уста, мийик, аллай бир да поэтлик лагъымла бла, терен, тамашалы магъанасы болгъан хапарны халкъны ауузуна сыйлы джыр – зикир – этиб салгъанды уллу поэт шыых поэт Абдуллах!

Терен, уллу ангылы акъылман, халкъ къарангыды, ангылаялмаз, неда, анда мени не ишим барды, бююн ангылаялмаз эсе, тамбла эслёрер деб къоймай, кесини мийиклигине, интеллектине (ангына) тенгледире, халкъ хайырланган тилде, халкъ ангы эсгераллыкъ суратлау амалла бла хайырлана, халкъны бла кесини арасында интеллект кёпюр ишлеб, халкънын кесини болумуна пжууугълашдыдыркъа излейди.

Бу себебден болур ёмюрле бла аны чыгъармаларыны халкъ ауузундан кетмегенлери, "джашау" китаб болуб, ёмюрледен ёмюрлеге келгенлери.

Фантастика, джомакъ бла джашау нюр джиби бла чалышдырылгъан сюжетлери, мийик суратлау кичи, джылтырай–джана тургъан сейир халкъ тили бла шыых Абдуллах мухаммат фйгъамбарны юсонден джарашдыргъан дин –суратлау чыгъармала къара-чай–малкъар халкъны ёмюрлени ичинде онъуу китабы, тин–дин "Уставы" болгъанлай тургъандыла, гитчеге, уллугъа да энчи олош, энчи хазна болуб...

Ғайғамбарны ауушканыны кснден да аллай драматизмди, алай терен ойлашуу магъанасы болған затны джарашдырады шығх. Сабий сабийлигинде нени эсине алса, джашауун анн бла иеди, артыксыз да элде, джамагъатны ичинде ёсген-джашагъан бала. Табигъатча, "джамагъат хауа да" элде алай дженгил тюрленмейди. Уллайгъан, бу дуниядан эсе ол дуниягъа бек джууукълашхан адам а, сийсе=сиймесе да, ахратына сагъыш этмей, ызына къараб ойлашмай болмайды. Ол да сабийчады. Кертиге=ётюрюкге да ийнаныргъа хазыр болуб турады. Ылайда уа ётюрюк джокъду. Джумушакъ, эсинги бёлген, тюрюндюрген, тамбла сеннге таянчакъ болуб, болушургъа хазыр тургъан акылман сёз барды! анга эс бёлмеген -инсанмыды?!

"Ий, кърманынг болайым, джылай тургъан баланга бир эмчек сал", - деген нарт айтыуда чады. "Кърманынг болайым, джахил турма да, эсинги тазала, сират кёпюрден учуб ётерге, Аллахны аллына джарыкъ бетден барырса", - дейди бу сейир чыгъармаланы ариу ауазы...

Ғайғамбарны туугъаны, ёсгени сейир, джомакълы, сескекли, алай а зарансыз драматизмден, ахыры ашкылыкъ бла бошалгъан эпизодладан къралгъан эсе-сабий туугъунчу анагъа ғайғамбарла салам бериб, мёлекке келечи болуб, хур кызла аначылыкъ этиб, дуниягъа аурутмайын арытыб туугъан сабий таб=таза джууулуб, кёзюне сюрме сюртөлүб, суннет этилиб, толгъан айлай, дунияны джарытыб, ол болгъан джер -нурден толуб, кьолу джетген зат -айныб, дуу джаныб-быллай баласы болурун ким сиймегенди, ким талпымагъанды анга ушаргъа?!

Ғайғамбарны кёкге чыкъгъаны андан да сейирди. Ол джомакълы атны - Буракъны белинде, Джаб^рбил мёлек адежлик эте, кёкге чыгыб, Аллах буюргъан джумушун этиб, кьобуб кетген оруну сууугъунчу, ызына къайтады. Бу космос - фантастикалы сейир чыгъарма бюгюн да бёледди адамны эсин.

Адамны туугъанына, дунядан кетгенине ийнанмагъан болмайды. Файгъамбарны туугъаны да, ауушканы да ёзеге бла кьалгъанладача болгъанлыкъгъа, деталлары бла таурухлуду, джомакълды. Бу зат а адамны эсин бёлмей кьоялмайды.

Керти, дуняда бола тургъан, амалсыз болуучу зат, бола туруб, кьалгъанладан башха тюрю бола эсе, ол кимни да сейирсиндиреди. Башхалыгы да ким да сукъланрча тамаша эсе уа, ол хар адам да кеси разылыгы бла бойсунган кьудретли затды.

Динни джаяргъа кьорешген шыйх Абдуллахны сыйлы джумушунда бу затны бек уллу магъанасы болгъанды.

Айтугъа кёре, Мухаммат Файгъамбар ислам динни джахил арабланы ичинде джашагъан заманында, аны ол джууаблы джумушунда эм уллу, эм кыйын джауларыны бири пйсюз=кюсюз, куртизанкюдан (уллу байланы, оночуланы арбазларында джашагъан некахсыз тиширчу) туугъан, джамагъатда сыйн болмагъан адам болгъанды. Къалай деб сорсагъыз – ол селеке джырла –пакбилле этиб, арсар болуб тургъан халкыгъа джайыб, диннге кьайтыуда аланы экили, аккыл этгенди. Сёз, кимни аууздундан чыкыса да, алге джайылды эсе, аны кичине кьаршы кич табхан тынч тюлдю.

Джамагъатны арасында сёзнг аллай болуму, аллай кичи барды.

Шыйх Абдуллахны сёзи уа кишини ачътмагъанды. Ол асыл, джумушакъ сёз болгъанды. Бир уллу, бир сейир затха, зор этмегенлей, актылына-эсине кьатылмагъанлай, ангыны джесирлеб кьойгъанды.

Пени эсинден айтса да, Аллахдан келген буйрукъгъа кёргозе билгенди. Буйрукъгъа сыйныргъа излемеген а бек аз табылады.

Алай а джарты динли, джарты джахил тауду шыйхны сёзнг-

де кеси излеб, не болгъанча кескин ачыкылаялмай тургъанына джолугъады.

Алай бла -устаз да, сохта да бирча къуанадыла... Башында эсгертирге излегенибизча, бу уллу джетишимни биринчи чуруму шейхни сёзюю магъанасы уллу, болгъаны, анда джалгъан, учуз сезим болмагъаны, халкъ кеси излеген затны кёзю бла кёрюб, къолу бла тутханча, ачыкъ, кескин ангылашыннганы. Айхай да, бу затла бары да шыйыхны уллу фахмусуну кичюнден болгъан, аны не джаны бла да терен илмууду устаз болгъанындан чыкыгъан затладыла.

Халкъгъа теджегенин ариу бла, деменгили, зор этмей ангылата биледи. Хар адамны да бирча къуаңдыра, сескеклендире, бир-бирде джарсыта - бир уллу, къудретли затха джюрегин эзе биледи. Сёз мюн, фыйгъамбарны ауушханын аллай бир таза бушуулу мийик драматизм халда суратлайды. Аны сезиб, джюреги эзилмеген адамны ёшонюнде джюрек деген заты тандан болургъа керекди.

ма ауругъан фыйгъамбарны хали. Аны кимден да алгъы бурун сыйген къызы Фатима сезеди. Ол, къайгылы болуб, атасына сорады:

Атам, джаным, къалайды,
Сени бичюн халларынг,
Бек болгъанса сен былай,
Ауруймуду санларынг?

Мен не этейим, Фатима,
Саным къызыб кюеди,
Сыйыннген Аллахха
джаным баргъа сiedi.

Фатима сыйген атасы мюн джанын берирге хазырды. Джан алыучу Хазраил мёлекни юрге иймезге кирешеди. Алай а фый-

гъамбар тилейди, кызы ыйиледи:

Джан алыучу Хазраил
Олду, кызым Фатима.
Сен тыймачы, келме кый,
Келсин мени кыатыма,—

деб мелекни юйюне ийдиреди. Ол фыйгъамбарны джанын алыб кетеди.

Бу мийик, таза бушууду хапар салауатла бла бошалады. Быллай тамал эзилген джореклеге сеbeb болады.

Ма былай, сыйлы джумушуну хар атламын акъыл-билим бла ёлчелеген улду устаз муратына джете тебрегенин ангылаб, бктеу джашаууну баш джумушларыны бирин "Иман-Ислам" деген дин поэмасын джазады. Поэмань автор кеси хаман чертеди: "Китабымы,— деб, поэмань китаб этгенин, аууздан айтыб кыймай, кыагытха тюшюргенин—джазгъанын чертеди, китабны джазар ючюн Аллах анга кюч=мадар бергени ючюн китабны аягъында Аллахха махтау сёзюнде былай айтады:

Аллах, санга минг махтау!
Сен тюзетиб башладым.
Иман-ислам китабын
Сен болушуб башадым.
Аллахым, сен кыабыл эт
мени бу китабымы
Кыабырда кыяяматда
Сен тюз эт хыйсабымы.
Аллах сен фыйдалы эт
Муну хар муслиманнга.
Разы бол бу китабны
Алагъа деб джазгъаннга...

Бир ишексиз, Дуда улу "Иман-Ислам" китабын "Тюркиде"

джазгъанды – араб графикалы битеу тюрк литература тилинде, алай демеклик: араб харифле бла къарачай–малкъар тилде.

Нек? Джахил–христиан Къарачайда–малкъарда исламны джарычюн араб тилни джарыгъа излеген, "тюркюню" орнуна араб тилни джарычюн, "тюркюни" биле–биле къурутургъа излеген устаз бир джаны бла тюркиге джан салыб, аны айнытыб къояды.

Алай нек этди? Халкъымы бурундан келген ата–баба тилни айнытайым дебми огъесе башха чуруму бармыды? Хакъды, быллай акъылман адам халкъыны тарихин, психологиясын, Асхакъ Темирден сора болумун бек ариу билгенди.

Тозураса да (Асхакъ Темирни 1396 джылда ата–бабаларыбызгъа къан чабылыуундан сора) халкъыбызны дини болгъанды–христиан дин. Дини, ийнануу болгъан халкъгъа башха динни теджеген, джангы диннге къайтарыгъа излеген алай тынч иш болмаз, эшта. Шыйх Абдуллах да халкъыбызны байрам майдан–лада, къууанч тойлада, къолунда боза аягъы бла къайтармагъанды исламгъа. Джюз бла онбеш джыл джашагъан шыйх бир такъыйкъасын боцуна джоймагъанды. Халкъыны ангына–эсине джол излей, табын сайлагъанды. Табы уа – "Тюрки" болгъанды. Тюрки халкъны арасында джарычюн, джумушларын баджартханды.

Ангъа шагъатлыкъ этген киб зат барды – бири: малкъарда табылгъан таш документле. Бу эспертмелени юсюнде "тюркиде" малкъарны чеклерини юсюнден джазылыбды. Ала 1709, 1710 джыллада джайылгъандыла. Араб тилни "тюркюни" орнуна джарычюн излеген дуда улу христиан–джахил халкъыны ичинде араб тил джарычюнегини кёредди. "Тюрки" уа– ана тили! Алай бла бир такъыйкъагъа мычмаз ючюн, халкъында джарычюн тилде тюз адамланы джарычюнегине джарычюнегича, эслерин кесине бурурча ариу тилде сейир сюжетли, магъаналары тынч ангылангъан чыгъармала этиб джаяды. Ала "тюркиде" къолджазмала болуб, къолдан къолгъа, аууздан ауузгъа кёче, шыйхны авторитетин

ёсдюредице халкыны арасында.

Бу акъылда устаз араб тилни джайыудан, "тюркини" къоратыудан "ёнгелейди", эсин эм уллу борчуна бёле – Къарачайны, малкъарны ислам диннге къайтарыугъа.

Алай бла акъылман киши халкын джангы диннге къайтара, атабабаларыны бурунгу джазма-литература тилин да айнытады. Аны "тюркиде" джазгъанлары бюгюн къарачай-малкъарны тин культура-сыны сыйлы эсгертмелериндендиле.

Шыйх Абдуллахны "Иман-Ислам" китабы онеки бёлмден къуралгъанды, джети джазге джууукъ тизгинден къуралгъанды. Муслиманлагъа ол окъуу китабды. Аны билген этер джумушун, борчун да билликиди.

Китаб халкъ тынч ангыларгъа джазылгъанды, алай а ичинде амалсыз керек болгъан араб сёзле, терминле, сёз тутушла джолугъадыла. Эшта, ала бары ла таулугъа ангылашына болур эдиле. Не ючюн десенг, "Иман-Ислам", шыйх талай джылны халкын муслиман диннге илешдире берген ауазларындан сора, джазылгъан болур. Ауазларында, кретиу ушактарында устаз ол сёзлени, эшта, унутуб къойгъан болмаз.

"Иман-Ислам" китабы дуда улуну, айтылгъан устаны, алимини миссионер джумушларыны сыйлы "баласыды", аны уллу билиминден, сынамындан джаратылгъан дин трактатды, сыйлы окъуу китабды.

Поэмаы окъуб чыкъсанг, авторну уллу дин, филология билими болгъанында сезесе. дагъыда бир затны эслемей къойгъан къыйынды: автор кесини бурунгу тюрк устазларыны чыгъармалары бла бек терен шагъырей болгъаны танылады.

Аланы бири белгили бурунгу къара-болгъар поэт къул алийди (1168-1230). Аны "Юсуф китабы" поэмасы дуда улуну анга ушамагъан дин трактатна джол бергенди. Магъаналары ушамагъанлыкъгъа, сюжетлери бек мардасыз, башха болгъанлыкъгъа,

иннет джаны бла, конструкциялары бла, умутду джумушлары бла
китабла кърнашладыла-Ай бла Кюн кибики.

Огъай, къул Алийни -сыймеклик поэма, буруннугу иудей -христиан-муслиман айтыуну сюжетине джазылгъан чыгъарма. Дуда улунукъу - диннге претиу китаб, бирчалыкъ джокъду дерге бол-лукъду, тюз къараб къойсанг.

Эс бѣлѣб окъусанг а -бири бирин эниклеген, биле-билмей ушашдыргъан тюл - уллу суратлау чыгъармала къудретлиликлери бла бири бирине ушайдыла, бири бирин эсинге салады. Бу эки уллу чыгъармада алайдыла:

"Бисмиллях" деб, Аллахха махтау салыб башланадыла, "шу-кур" болсун деб, Аллахха махтау-бѣспреу эте, тамамайдыла.

"Иман-ислам" китабыны биринчи тизгинлеринде огъуна автор кесини муратын, этер ишин ачыкълайды:

Бисмиллях деб башлайма

иман-ислам айтыргъа.

Халкъыбызны сен тѣзет

Хакъ джодуна къайтыргъа.

Махтау бары - Аллахха!

Слду бизни джаратхан,

Акъыл, анг, билим берген,

Буйругъуна къаратхан.

Ал сезкинде огъуна автор чыгъармасыны ѳзегин ангылатады:

Отуз эки фарыз бар

Акъыл-бадыкъ болгъаннга.

Борчду аны билмеклик

Иманнуу толгъаннга!

Диннге претиу, борчларын ангылатуу биринчи тизгинледен огъуна башланады, ал сѳзинг тизгинлеринден огъуна:

Аладан алты фарыз
 ймандады, билигиэ.
 Аны билиб, ийнаньб,
 Ислам диннге киригиз.
 Ол фарызланы билмей,
 Неда алагъа ийнанмай,
 "Иманым деб крешмей,
 Ол кьойсун бош кыйналмай.

Биринчи-экинчи фарызда автор Аллахны бирлигине мёлеклеге ийнаньуну юсюнден айтады. Аллах кишиден туумагъанды, андан да киши туумагъанды, Аллахха тенглик эталлык, тенг болаллык бир киши да, бир зат да джокъду деб бегитеди устаз, "Къуранны сыйлы сураларыны бирин - "Къылфууну" ачыклай Аллахны къудретдилигин, бизни къалай джаратханын, адам джер джозюнде - хаух дуйяда - джахагъанын, джандет - ёмюрлик болгъанын суратлауду. Джандетде Аллах хар бирине да кёрюнеди. Дунияда уа- тилеги бла къуру Мусса фыйгъамбар кёрюнгенди. Аллахны къудретлилигин, сейирлигин ангына сыйндыралмай, ол эсин ташлагъанды. Аллах а анга ботеулей кёрюнгенди, бир тауну юсюне сыйынганьн аччанды. Тау умур-чумур болуб къалгъанды. Аны кёрюб ташлагъанды Мусса да эсин.

Экинчи башы, айтханыбызча, "Мёлеклеге ийнаньуду". Анда мёлекле не эркиши, не тиширю болмагъанларын, ашны-сууну билмегенлерин айтады. Мёлекле Аламы, Аллаху тагъаланы тыхны, тоханасыны тегерегинде джумуш этгенлерин, Аллахны буйругъундан чыкмагъанларын суратлайды. Мёлекледен тёртсю уа - Джерде къулдукъ этедиле, сыйлылыкъгъа сайланыб, дейди автор :

Биринчиси - Исрафил,

Экинчиси - Джабраил,

Кюнчюсю - Микаил,
Тёртюнчюсю - Азраил.

Къыямат кюн сур тартыргъа
Буйрукъ алды исафил,
Джауум бла битимге
Микаил бодду ёкюл.
Аллахдан фыйгъамбаргъа
Келечиди Джабраил.
Тёртюнчюсюн да сен бил -
Джан алыучу Азраил.

Мёлекледен экиси - Мункяр бла Накир адамгъа къабырда со-
руу этедиле, дейди. Кюнчю - тёртюнчю бёлюмлери - "Китаб-
лагъа ийнаныу", "Фыйгъамбарлагъа ийнаныуду". Алада айтылгъан-
нга кёре, фыйгъамбарлагъа джюз тёрт китаб берилгенди:

Тёртюнчю - улуу китаб,
Джюзюнчю - джюз чапыракъ.
Бары да Аллахланды,
Барысы да - бирча хакъды.

Тёрт Улуу Китабны тёрт фыйгъамбаргъа ийгенди, дейди.

Тауратны - луссагъа,
Забурну - дауутха,
Инджилни - иссагъа,
Мухамматха - къуранны.

"Фыйгъамбарлагъа ийнаныу" деген бёлимюнде, ислам динни Джер
джюзюнде аты айтылгъан бир фыйгъамбардан да ёнгелемегенин,
кюнчю бёлимюнде битеу Сыйлы Китабланы къачын кёргенча, фый-
гъамбарланы да, джаратылгъанларны, бир-бири ызындан айтыб,
сыйлайды:

Тёртюнчюсю ийнаныу

Аны расулларына -
 Дин иретирге ийген
 ийнанган кзулларына.

Алай бла Джер джюзюнде биринчи адамдан - Адам фыйгъамбардан башлаб, ахыр фыйгъамбаргъа - Мухамматха дери келтиреди.

"Къадаргъа ийнану" - "Иман-Ислам" китабыны бешинчи бёлюмю. Анда шыйх Абдуллах окъуучусун Аллахны къадарына ийнану не болгъанын ачыкълайды.

"Къадаргъа ийнану" - китабы эм уллу бёлюмю - джюз бла онеки тизгинден кзуралгъанды.

Бу "къадар" дегенибиз -
 Юлгю демекликди, бил.
 Аны тоду ачаргъа
 Бир халкъда да джюкьду тил.

Алай болса да "Къадарны" магъанасын ачыкъларгъа крешеди шыйх:

Хар зат затны халын билиб,
 Болдукъ юлгюсун салгъан.
 Къачан къалай боллугъун
 Лаухул мафхузгъа джазгъан
 Лаухха джазгъан хар заты,
 Бузулмайин, боллукъду.
 Аны салгъан юлгюс,
 Тирленмейин, толлукъду.

Алай бла, Аллаху тагъала Лаухул мафхузда (Джерге бек джууукъ кёкде) джазгъаны, тирленмей, бузулмай, толады. Биз анга Джаззу (Къадар) дейбиз. Аллаху тагъала бумрмаса, джазуну бузаргъа излеген, ким эсе да, бир зат да эталлыкъ тюлдю, дейди автор:

Унамаса, адамла,

Джинле, мёлекле - бары -
 Тебдиралмазла тюкню
 Тюшген джеринден ары.

Китабы бу бёлгю бек магъаналы, джашауда, адамла арасында бола турган терсликлени чурumu не болгъанын, джорукъгъа, джамагъат оноугъа адетге сыйырмагъанлыкъ, биреуге артыкъшыкъ этгенни тамырлары бурундан келгени - Адам бла Хауа джадетде Аллах тиймегиз деген терекни кёгетлерин амагъанларындан башланганды, дейди. Ол "джукъгъан" ауруу болуб, чинг алгъа Адам бла Хауаны сабийлерине тийгенди. Уллу джашлары Кабил гитче къарнашын Хабилни ёлтюреди.

Былайда адам инсан болгъанын унутмай, кеси кесин тья, кеси кесине ёкюл болуб, артыкъ атламай, аманлыкъ этмей джашаргъа керек болгъанын терен магъаналы кюгюле бла кёргюзеди акъылман уста.

Шыйх Абдуллахны аты ботеу дуня культураны тарихине китабыны ("Иман-Исламны") кюру ма бу бёлгюм джазгъаны ючюнда кирирге тыйыншы эди. Ай медет, биз нечик хауал, нечик ангысыз джыйынбыз, бу затла бла кюеширге борчул болгъан алимлерибизге айтама!

Бу бёлгюм кеси бир магъаналы, джамагъатха къачан да амалсыз керекли джашау-джорукъ энциклопедияды!

"Къыямат кюнге ийнаныу" - "Иман - Исламны" алтынчы бёлгюмю. Анда "Къыямат кюн" къаллай болгъанын, хар адам Аллахны аллында Джер джюзюнде этген затлары ючюм джуубаха турлугъун. Адам улу тирилик, сыйрат кёпюрге минсе, ким болгъанын ангыларыкъды. Ары дери да мёлекле келтириб, хар адамны къолуна китабла берликдиле. Ол китаблада гюнахы - суубабы да джазылыб боллукъла, дейди. Бу юзюк да адамны инсанлыкъ халисин ёсдюрюуде бек уллу болушлукъ берликди. Аллай бир терен магъаналыды, тёлм ёсдюрюуде амалсыз керек

затды.

Китабы джетинчи бөлүм - "Исламны беш фарызы" дегенди.

Бу бөлүм аналты тизгинден кыралганды.

Отуз эки фарыздан

Бешиси Исламда болур.

Ананы толтурганын

Муслиманлыгы толур.

Биринчиси ийнаны

Аллахны бирлигине

Мухаммат фыйгъамбарны

Хакъ келечилигине.

Экинчиси - күнде беш

Уахты намаз кылмакъ,

Очюнчюсү - Рамазан,

Айда ораза тутмакъ.

Төртүнчюсү - джол чыккъса,

Хаджи кылып ёлмеки,

Бешинчиси - сир болса

Борч зекятин бермеки.

Бу сөзлө кеслери кеслерин ачыкылаб турадыла. Алагъа ком-
ментария керек тодди.

Къалгъан бөлүмдери кысхаладыла. "Абдезни фарызлары", "Джу-
унмакылыктын фарызлары", "Таямумну (суу болмаса абдез алыу
мадарны) фарызлары", "Намазны фарызлары" Ахыр бөлүмлени
ичинде эм узуну "Намазны фарызлары" деген чинг ахыр бөлүм-
дү. Анга кырайыкъ. Намаз кесине онеки фарызны алады: ал-
тысы ичинде, алтысы да тышында.

Алай демеклик, башындан аягына дери намаз этиуну ай-
тыды. Намаз эте билмеген окъуса, бек тынч креникиди.

Чыгъарма Аллахха махтау -бюсюреу бла тамамланады. Бу кыу-

ру муслиман поэзияны традициясы болуб кялмай. Хар ишинги, хар затынги ахыры файдалы, огъурду болса, Аллахха шукур этген адетди. Былайда да поэт ол джорукъну тутады.

Бу улуу, сыйлы затны башлаб, аны аягына джетиб, джумушу битгенин сезерлей кюч берген Аллахха, аны буйругъу бла бу ишни баджары мадары болгъан ючюн махтау, бюсюреу айтады. Махтау бла бирге ол дуниясына да тилек тилейди. Муслиманланы гонахларын кеч, Аллах, китабымы файдалы эт, ахратда джаханимге кийirme, кеч муслиманланы деб тилейди...

х х х

Бу улуу, бу терен илмулу чыгъарманы къарачай-малкъар халкъны тин культурасында кяалдай орну болгъанын ачыкъламакъ бек кыйынды.

Бу затны юсюнден илмуда, басмада бюгюннге дери бир зат да айтылмагъанды. Тексти уа "тюркиде" китабла болуб чыкыгъандыла, ала бла халкъ хайырланыб тургъанды, джозле бла къолджазма китабла бюгюн да джорюудоле.

"Иинги тау" журналны 1993 джыл бешинчи номеринде басмалангъанды. Малкъар къарнашларыбыз бек улуу ишни этгендиле, сау болсунла,. Бу журнал халкыбызны культурасын ёсдирюуде, джангыртюуда бек улуу иш этедиле, кёб эсгертмебизни халкыбызга кимден да алгъа тедейдиле.

Таблыкъ нелиб журналны баш редактору белгили поэт джаматгъат къуулукъчу, журналист беги улу Абдуллахха улуу бюсюреу юбюню айтыр кюч табайыкъ. Аны бла бирге "Иман-Ислам" автору шыйых Абдуллах болгъаны белгиледи. Кязим да, Кязимге дери да аны бири биринден джазыб алыб тургъандыла. "Иман-Ислам" тексти унутулуб кяалмасын деб совет заманлада Чокуна апендини-улуу устаз, поэт, педагог акъбай улу Исмаилны улуу кыйыны барды.

х х х

Тин культурабызны бу магъаналы заты, кѳргенибизча, советлени заманында ашхыла сынагъан зордукъну чекгенди. Къарачайгъа, Малкъаргъа ислам динни джайгъан шыйхны персонасы къой, илму, суратлау иши да "ѳге" болгъанды, аты да "унутулдукъланы" тизгинлерини аллында. Алай бла совет тѳлоле андан хапарсыз боладыла, бидгенле да –сансыз–башсыз этиб айтыргъа крешедиле. Сѳз пчюн, Алий улу Умар 1923 джыл "Красный Карачай" газетде алай бош айтхан кибик этиб, бек магъаналы информацияны бергенди Дуда улуну юсюнден. Бигюн а "Иман–ислам" керти авторун алмаштырыб берселе да, Аллахха шукур, талай кере басмагъа чыкыгъанды. Къарачайны шыйх Абдуллахха ушагъан ашхы уланларыны бири Биджи улу Мухаммат, сау болсун, Дуда улуну чыгъармасын, энчи китаб этиб, басмагъа чыгъарды.

Кертиди, башха адамны аты бла –Калпуш улу Ахъя апендини аты бла. Былайда плагиатлыкъ джокъду. Дуда улуну "сохталаары", хар бири кесини редакциясында, чыгъармагъа асыры къатылмагъанлай, сыйомлю асыраб, бигюннге дери бирер торлксин сакълагъандыла.

Белгили къарачай–малкъар поэт Беги улу Абдуллах "Иман–Исламны" Къазимни редакциясында "Минги тау" журналда басмалайды. Сау болсун, шыйх Абдуллах атлы айтылгъан поэтибиз, джамагъат къуллукъчубуз– Беги улу.

Былай затла энтда тоберикдиле. Сѳз пчюн, Къарачайны белгили устазы, айтылгъан джамагъат къуллукъчусу, поэти Чокуна апенди – Акъбай улу Исмаил – Дуда улуну зикирлерин, шарикъ тидден кѳчюрген поэзиясын, "Иман–Исламны" дагъыда башха затларын заманнга кѳре тюзете, шыйхны авторлукъ энчилигин бузмагъанлай сакъларгъа крешгенди.

х х х

"Иман-Ислам" поэма орта ёмюрледен келген чыгъарма болгъаны себебли, алай демеклик, ол бурунгу къарачай-малкъар литература эсгерте болгъаны ючюн, ёмюрлени узагъында кёб къолну юсю бла ётгенди, кёб тюрлю сезимни къозгъагъанды. Аны бла бирге, айтылгъан джесир айгъырча, кёблени кёзлерин къаратханды. Кёбле ёхтемленгендиле анга сёз къошаргъа, стилин къыяргъа. Алай демеклик, кёб акъылман киши асыл ёшон ургъанды бурунгу поэмагъа.

Алай а аланы барысы да таза иннет бла, шыйых авторну сёзон тёлюлеге чачар, джаяр муратда ётгендиле алай. Ала да-бирери бирер сыйлы - Мечи улу Кязим, Акъбай улу Исмаил (Чокуна апенди), Каппуш улу Ахья апенди.

Бу нур бетли адамланы шыйых Абдуллахны авторлугъун къаматыр муратлары чыртда болмагъанды. Алай а бюгюн биз эсгертемени вариантларын аны стилин тюрлетиуде юлшлери болгъанланы атлары бла айтыб иебиз.

Бу зат аланы терсликлери тюлдю. Шыйых Абдуллахны бизни тёлюден кёб заманны "узакъда" болгъанынданды.

Мечи улу, Акъбай улу, Каппуш улу бюгюн шыйых Абдуллахны асыл редакторларына саналсала тыйыншлыды деб турабыз. Не ючюн десенг, аланы бири да поэману ёзегине, макъамына, оюмуна-муратына тиелмегендиле.

Эшта, тьерге да излеген болмазла.

Биз бу болуш китабда "малкъар" вариантына иш этиб къарадыкъ. Нек? Къарачайда аны хар окъуучу да табыб окъуялмаз. Билсинле деб. Эшта, Малкъарда сыйлыла Кязимге дери да кёз джетдирген болур эдиле. "Иман-Исламгъа". Шыйых ауушхандан сора бу сыйлы эсгерте хар муслиманну джастыкъ тюбюнде тургъан дин-тин китабы болгъанды. Эркиши, тиширю да аны бир-

ча сыйлы кѳргенди.

Къарачайда да, Чокуна апендиге дери да, айхай да, тий-гендиле. поэмагъа. Аланы бирлери –Кърымшаухалланы Гитче хаджи бла Къочхарланы Исмаил хаджи болгъандыла. Ала да тегеран асыл къол бла популяризация акъылда узалгъандыла.

Бюгюнлюкде Кязимни редакциясы бла "Иман-Ислам" Малкъарда чыкыгъанды. Къарачайда – Каппуш улу Ахъя апендини редакциясына. Аланы басмаларгъа кыйынлары кирген апкъ джашлагъа Аллах разы болсун.

Бу окъуу брошюрагъа биз шыйх Абдуллахны чыгъармаларын адеж этиб чыгъармайбыз. Джарашдыра тургъан китабыбызгъа – "Къарачай-малкъар литератураны тарихи" – салыр муратыбыз барды. Ол, бюгюн биз этген оум бла, Каппуш улу Ахъя апендини редакциясы боллукъ болур. Не ючюн десенг, шыйхны къалгъан чыгъармаларыны стилине Ахъя апендини редакциясы бла келишеди.

Айтыулагъа кѳре, Дуда улу джаш заманында "тюркини" къуртуб, къарачайда-малкъарда исламны тилин араб тилге бурургъа кѳб кѳрешгенди. Алай а ол оум динни джайгъанда миссионер джашны джолун кесгенлей тургъанды. Урунган халкъны араб тилден хапары болмагъанды. Дуда улу бу затны аллында эсге алмагъанды. Иши табсыз бола тебрегенинде уа "тюркини" азатлаб, аны болушлугъу бла джолун тюзетеди.

Шыйхны сыймегенлери, исламны ушатмагъанла халкъны андан чиркитир муратда:

–Эй, шыйх, сыйлы эсенг, бир шайтан тилде, бир адам тилде нек селешесе. Шыйхны бир сѳзю, бир тили болургъа тыйыншлы толмодю? Огъесе Зулкъарнайны кылычы бла сени сѳзюнг бирди дебми тураса?–дегендиле.

– Хей, къарнашларым, кылыч бир башны кеседи, сѳз минг

аджалдан, минг джарсыудан сакълайды.

Ашыгыгыыз, къобугъуз

Джахил тургъа джарамаз.

Не тил бла биддинг деб,

Аллах санга сормаз,-

деб, джауларын да чиркитирге сыймегенди акъылман. Шыйх Абдуллах не джаны бла да джумушакъ, джалгъансыз, таза адам болгъаны бла халкъны кесине илешдире билгенди. Ташоноб, кеси келген арта сокъуранмагъанын ангылаб, бир адамгъа да бир зат да къатылыб этдирмегенди айтханын. Джахилликден ычкъыналмагъанлагъа керти динни игилигин кесини юсюнде кёргюзюб тургъанды. Джалгъан сёз, тама лагъымла аны къанлы джаулары болгъанды.

-Джалгъан сёз джаханимни эшигин ачар. Джарты оюм джолунгдан аджашдырыр. Тюзю бла бир, аллунгдагъыны кезюне таза иннет бла къара, ол сени къарнашынгды. Барыбыз да Адам бла Хауадан джаратылгъанбыз. Туугъанынга - тюзюн айт!

Иман- Ислам ауузумда,

Сыйлы борчум -бойнумда.

Шериатды джоругъум.

Бир чыгындан таймазма

Джаным ичимде болуб,

Джалгъан^I сёзю айтмазма.

Шыйхны джалгъан пафосу болмагъанды. Тюзлюк. Тазалыкъ. Ойлашыб, сагъыш этиб сайлау.

I Башха вариантлада - "Джахил сёзю айтмазма" дейди.

"КЪАРТ БАБАНЫ СӨЗӨ"

("Слово старого мудреца")

Бу сейир тарих-философия чыгъарманы юсюнден сезюмю башлай, халкъыбызны тин байлыгъын джангыдан айнытыргъа излеген джаш алимлирибизни юсюнден бир-эки ана сөз айтыргъа излейме.

Акъял, белгидисича, къартда-джашда тол, башдады къуру да. Джаш къарачай алимлирибиз да - Хабичланы-Боташланы Зинхара, Къаракет улу Мурат, Темирболат-Хату улу Рашид, Орус улу Казбек, Има улу Магомет, Акъбай улу Харун -Аллах алагъа саудукъ берсин, онг берсин! Таза, нур джорекли, къаджыкъмай, хакъ-бюсюреу излемей, халкъ ючюн отха-суугъа да кирирге артха турмагъан алимлирибиз халкъыбызны бетин чыгъарыла, деб ийнанама. Ол-мен деб, зарлыкъ джорютмейдиле, биреуге эришиб, аны абындырыргъа кирешмейдиле. "Мен этмесем, ким этер?!"-деб эм къыйын ишни боюнларына ала биледиле. Тутхан ишлерин билимлиледиле да, деменгили баджара биледиле. Ала бла бир кесек заманны олтурсанг, Джарыкъ Дуниягъа джангыдан туугъанча боласа, тазаланаса, ёсесе...

Аллах джол берсин сизге!

Дудаланы Айсандырны -шыых Абдуллахны атын сабийликден бери эшите эдим. Анамы китабларыны ичинде аны "торкиде" джазылгъан "Иман-Ислами", къарачай тилде джарашдырылыб кечирюлген талай заты бар эди.

"Къарт Бабаны сөзюм" да къб кере эшитген эдим, башха чыгъармаларындан эсе кёбюрек. Алай а бу зат быллай терен магъаналы, быллай ариу джарашдырылгъан акъялман сөз болгъанын айтылгъан джаш алимлирибиз - Къаракет улу Мурат бла Хату улу Рашид ачыкълаб бергинчи, ангылаялмагъан эдим. Айхай да, орта ёмюрлени улуу акъялманы шыых Абдуллахны аты барды:

аталгъан аты, литература аты, шыйых аты д.б.¹

Орта ёмюрледе литература традицияда аны-муну сёзю, аны-муну юсюнден сёз деген кёб джуртледиди. Сёз ючюн, "Слово о полку Игореве" – "Игорни аскерини юсюнден сёз". Бюгюн биз да "Къарт Бабабызны сёзюн" табханбыз – "Слово старого мудреца".

Къарт Баба – шыйых Абдуллах – белгилисича, джюз бла он-беш джыл джашагъанды. Кёб джашагъан бары да кёб кёрюб, кёб билиб бармайды. Шыйых а, халкыбызны насыбына, кёб билимли, улду акылман киши болгъаны себебли, аны узун-улду джашауу, халкына, насыбха, бек сейир болгъанды.

Къуру бюгюн бизни къолубузда болгъан чыгъармаларына, ислам динни джайгъан титанлыкъ сыйлы джумушларына, динни джая, халкыны джарыкълыкъ-окъуу ишин да баджаргъанына, тау этек-леде беш мингден артыкъ джашагъан халктын бютеу шаркъ культура, философия бла шагъырей этер ючюн салгъан къыйынына бюгюн багъа берген къыйынды. Бюгюндюкде аллай джумушланы талай институт, академияла баджарыргъа кюрешедиле...

"Къарт Бабаны сёзю" не чурум бла джаратылгъанды дунягъа? Тарих эсгертиуде былай чертиледи:

"Бурун бек эртделеле, "Маяхыз-Къала"² (Маякыз – Къала(?)) деген эски къарачай элде болгъан затны чуруму бла айтылады "Къарт Бабаны сёзю".

I Дуда улуну талай аты барды: туугъанында аталгъан аты – Айсандыр, шыйых аты – Абдуллах, илму-литература атлары – Халал, Бухарлы, Къарт Баба дагъыда башкала. Къабырлары да-талайддыла: Джашагъатда (Теберди), Тебердиде-тау тюбюнде, Къарачай ёзенде д.б. джерледе.

2. Ата-бабаларыбыз бурун, кеслерин джауладан сакълар ючюн,

Ол элде Хонтайлары деген ойорден чыккыган хан джашагъанды. Аны аты – Тойорман болгъанды. Тойорманны Оразбек деб джашы болгъанды.

Тойорман хан Пукланы¹ ойорден чыккыган кочлю хан –Зин-зиуул – бла кызауатда ёледи. Тойорман ханны джангыз уланы Оразбек (Ораз бий) ёксюз кылады. Сабийге кыарт анасы Быттай кырайды. Кыарт анасы ауушханында, сабий Оразбий аталыб кылады – ханнга да келеди хариблик – деб быллай кюн айтылгъан болур.

Кюлени бир кюннде ойсюз–кюнсюз хан уду джашчык, кыуру да барычу джерине – кыабырла кыатына – барыб, кече джукълаб тургъанлайына, кыарт анасы асыралгъан джерден бир улду ана Бёрю чыгыб келеди. Джашчык кыоркыуб, джаны чыгыаргъа джетеди. Оразбий кыачар мурат этгенлей, Ана Бёрю Быттайны ауазы бла:

–Сен менден кыоркыма. Мен Быттайны кыачыма –(Я дух Быттай). Туудугъуна джарсып, Быттайны кыачы джашчыкыгъа ата кыарнашынг Деует ханнга² неда аны джашы Генджокагъа бар, дейди.

Деует ханны табалмай, кыарт анасыны кыачы претгенча, Генджокагъа барады. Генджокъаны онтогуз уланы болгъанды. Тамада джашыны аты Улауган (Алауган) болады. Кыалгъанларыны:

тёгеречи бек бегилген деменгили кыала шахарлада джашагъандыла –"Города–крепости". Ала кёбюсюне тау тюбледе, кыая ранлада болгъандыла. (Автор).

1. Эслеп кыарасагъыз, хапар кыарачай–малкыар нарт ойорлени юслеринден баргъанын кёрлюксюз. (Автор).

2. Эсгеригиз: нарт Дебетни юсунден айтыугъа ушаш хапарды.

(Автор).

Гу-Дили, Узхуртукъ, Шотта-бек, Чекмен-хан, Джалыкъ-хан, Мехерей-Къула, Хабарлы-Шауай, Солман, Будиян, Индил-бек, Гилястан, Таллы Бора, Хубун, Джети-бек, Ачей, Къууал-бий, Сирей-хан, Тутар-хан.

Джашла бары да джигитле, тулпарла болгъандыла. Тюзлюкню, инсанлыкъны олгъос бла ёсген адамла болгъандыла. Джашланы бир къауумларыны сабийлери болмагъанды. Джашланы кёбюсю Зинзиуулну эмегенлеге ушаш адамла бла къазауатда ёлгенди.

Бир джодда Зинзиуул Генджокъаны юзюгюн къурутур муратда Хунутта улу Абдал-Къулну кесини джанына тартады. Оразбек, къарт анасыны къачы претген бла, Зинзиуулну келечилери барлыкъ джодну Генджокъаны джашы Мехерей-Къулгъа билдиреди.

Мехерей-Къул келечилени алларына Хунутта улуну адамыча чыгъады. Дйюне элтиб, сыйлаб, хар бирин кече къарнашларыны ойлерине энци элтиб, ёлтюртеди. Борангук деб биреулен а къачыб къутулады. Барыб Зинзиуулгъа хапар айтады. Ол тул-тубан аскер джыйыб барыб, Генджокъаны юзюгюн артын этерге джетдиреди.

Андан сора Оразбек Генджокъаны адамларындан сау къалгъанланы джыйыб, Къарачайгъа келеди.

Алай а Зинзиуул аны да ёлтюртерге излейди. Къызына сен аны кесинге илешдир да, от ичир деб, джумуш береди. Къыз атасыны айтханын эте, джашны алдайды. Оразбек сёз таууса келгенлей, от ичириб ёлтюртедиле.

Бу уллу къыйынлыкъны юсюнден халкъ Генджокъагъа билдирмейди.

Хунуттай къарачайлылагъа келечи ийиб, шыйх Къарт Бабаны табыб, Оразбекни ёлтюргенлерини юсюнден айтсын деб, борч салады. Къарт Бабаны излеб, дорбунда намаз эте тургъанлай табыб, Къарачайгъа алыб келедиле. Къартланы аллын-

да, халкы кыраб турганлай, Кырт Баба ханнга "Сёюн" айтады.

Бу былайда айтылган хапарла бизни ата-баба тарихибизде болган затладыла, бурунгу керти хапарла. Эслегенигизча, тарих ачыкылада (аны джаш алиме -Кыракет улу Мурат бла Хатуи улу Рашид этгендиле) хапар сиз Кырачай нарт эпосдан, башха тарих айтылада тубей келген бурунгу джашауубузну бир озгюдо. Кырт Баба, шыйх Абдуллах, айхай да, халкыны тарихин билгенди, битеу шаркы культурадан, тарихден да терен хапарлы болганын "Сёюнден" да ангылайбыз.

Оя джашаган узун ёмюр да тынчылыкы болмаганын да унутмайбыз. Биз оюм этгенге кёре, Кырт Баба бу магъаналы "Сёюн" алай бошуна айтмагъанды. Былайда биз бир оюмга тюрт-тюртубиз:

"Кырт Бабаны сёюню" биргесине келген комментарийле, бир ишексиз, суратлау лагъымдыла. иш этиб, адамны, эсин арлакыга тюртген амалды, аман тюню таугъа-ташха джоралаб, арлакыга тюртер дыгалас...

Белгилисича, Кырт Баба джашаган ёмюрге (ХУП) "Сёюню" ачыкылаган мифология событияла болмагъандыла. Ала нарт заманны хапарларыдыла. "Сёюню" автору да аланы узакыда, кыруу озган заманда болганларын сингдире, алай этсегиз, сизге да алагъа келген кюн келликди дегенлигиди.

Алай а Кырт акылман да сёюн кеси аллына айтхан болмаз. Бир уллу тюрлениюню, джамагъатха джангы ёртен салыргъа излеген кюлну "кесер" ючюн алыб келедиле дорбунда намаз эте турган шыйхны. Элге иелик этген кишиге намаз этер, Аллахха кюлдукъ этер бир джерчикден ёзге джукъ да керек болмаганын да эслерге тыйыншылды. Алайды да, биз келген оюм: Кырт акылманнга "Сёюн" айтдырган события,

эшта, Чегемде Рачикъаулары кыргъанны юсюнден болур. Келеметлери бла Рачикъаулары арасында болгъан къан къаугъаны.

Тюрк дунияда сёзю багъасы бек улду болгъанды. "Кылыч бир башны кесер. Сёз минг башны", дегендиле ата-бабаларыбыз.

Бу затны юсюнден айтылгъан орус алим-тюрколог Л.Н.Гумилев былай джазады: "...сила слова у тюрков считалась реальной силой. Следовательно, общество было развито и общественное мнение уже существовало".¹

Бу магъаналы оюму Гумилев бурунгу (УШ ё.) тюрк литература эсгертмени - "Кюль-Текинни"- тинде айтады.

Былайда "Къарт Бабаны сёзю" октугъанны эсин бёлмей къоймазлыкъ бир зат барды. "Къарт Бабаны сёзю" жанр, иннет джаны бла, умуту бла "Орхон эсгертмеледе" текстлеге ушайды. Эки эсгертмени арасында тогъуз ёмюр барды - "Орхон джазыула"- УШ ёмюр, "Къарт Бабаны сёзю" - ХУП ёмюр. Ата-баба литература адет а, традиция сакъланады, сыйлыды!²

Алай айтханыбызны тутхучу бармыды? Аны биз неде эслейбиз?

Белгили, халкъ ышанган адамны халкъны аллында айтханды. Халкъ, эл меле аны сёзюне эслерин бёлгениндеди. Алай демеклик -джамагъатны арасында сёзю кючю, сыйы болгъанындады. Бирде сёз кылычдан кючлю бола да келгенди джашайда, менме деген эрлени да сындыргъанды, бокгенди, джумушатханды. Бир-

¹ Л.Н.Гумилев. Древние турки. М. 1993, 331 бет.

² Къарачай-малкъар сёз искусствода быллай бурунгу ата-баба традиция ачыкъ танылады, артыкъсыз да джамагъатха джетген кыйынлыкъны юсюнден айтылгъан затлада. Ала кбуру да былай башланьргъа ёчдоле: "Сиз тынгылагъыз, ой, мен а айтайым..."

лени кёлторгенди, бирлени джер бла тенг этгенди. Алай айтыу барды: Александр Македонский Фивы шахарны төгөрөгин алыб, ичине кирирге тебregenдей, Исмения деген поэтни тилегине терилиб, аскерин ызына алыб кетеди.

Къарт Баба да, эшта, сёзон халкыны бир кыйын конюнде айтханды: залимлени джумшатыб, ойлашдырыб, сабыр этдиргенди. Ол "Сёзю" аллында айтылгъан тарих хапар а, эшта, литература лагъым бодур, кызыма айтама, келиним эшит, дей болур акылман, керти адресатны аяй, аны кёлюн сындырмазгъа излеб.

"Къарт Бабаны сёзю" эки джюз бла джарым чакълы бир тикгинден кзуралгъанды. Автор аны сёзюне тынгылагъанланы эслерин кесине бурургъа излей, озгъан заманны хайырландыра, башлайды:

Кёбно кёрген къарт эдим,
 Керти хапар ачайым,
 Кзулакъ салыб тынгылагъыз,
 Бир-эки сёз айтайым.
 Тергеу алыб къарагъыз,
 Къарт кишини сёзюне,
 Джорекге алыб тынгылагъыз
 Эски сёзю ёзюне.

Поэт кесини акылман сёзюне, "эски" сёз дейди. Алай демеклик, бурунгу керти хапар дегенлигиди. Алай айта, ол кесини сёзюню багъасын чыгъарады, бошуна айтмагъанын чертеди.

Акыллы кишини айтханына кзулакъ сала туругъуз, алимини юсю бла, хурмет этмей, озмагъыз, сыйламай кюймагъыз, деб асыллыкъгъа прете.

Къайтарыб сёзю сыйлылыгын черте, таянган сёзон айтыб

башлайды.

Елген эрден мал кыалыр,
Кыатын ёлсе, шал кыалыр
Патчахладан тахта кыалыр,
Алимледен – кат кыалыр.

Джорюгенден джол кыалыр,
Бийле ёлсе, кыул кыалыр
Кыарнаш ёлсе, уят кыалыр,
Темирчиден – тот кыалыр.

Джумушакъ, илеш ауаз бла айта келиб поэт "Сёзюню" ал башламын тамамай, ауазын тири этеди, сыйсенг-сыймесенг да-бойсунурукъса. Амал джокъду деген оюмгъа кёчеди: алай а ал-кынычы сабырды. Бир сезелмеген, бир акылы болгъан бар эсе да дегенча, сакъ сёлешеди, кескин айтса да.

Сагъыш этсек, аланла,
Бу дуняда ким кыалыр?
Эрсиз кыалгъан – тул болур,
Ким ушатса – ол алыр...

Былайда шыйх кесини тин-юретиу джумушун бек тири, ышан-ныгы бардырады: джорукъгъа, эл адетге сыйынмасанг – учуз-лукъду, джарснылукъду кёрлюгюнг деб ангылатады.

Эсгерчигиз, кыаллай терен философиясы барды бу сёзлени:
Эрсиз кыатын – тул болур,
Ким ушатса – ол алыр...

Бу оюмну автор андан да кескин, андан да терен сингди-рирге излей, сабыр бола, джумушай, кюч алыб, айтады.

Былай ораторлукъ лагъымла, усталыкъла "Сёзюню" аллындан артына дери "сууутмай", джорюшон бузмай, таянчакъ болуб барадыла.

Сынамлы устаз сохталарына урушуб турмайды. Унукъдуруу

кършчылыкны туудурады. Бир-эки гурушха этсе, ариу айтыб,
кёллерин да кёлтөре биледи. Аманлык излемегенин, сыйоб айт-
ханын ангылатыргъа излейди.

Былай кърасакъ, аланла,
Харакетсиз-бий кълдыр,
Кълдгъанлагъа ёлче болуб,
Алтын-кюмош -къл алыр.

Туугъанма деб кълуанма,
Туугъан ёлор кюн болур.
Малынгдан-ойюнгден да
Соруу алыр - кюн болур.

Бир кесингден башханы
Эсге алмаз кюн болур.
Балам бард деб кълуанма,
Бала да кълмаз кюн болур.

Ашхы кёрген балангы
Эсге алмаз кюн болур.
Кючлюме деб кълуанма,
Кючюнг кетер кюн болур.

Бу оюмну терен ачыкълай, бекден бек сингдире, чыгър-
маны полемикалы кърмуун, болумун ёсдюргенден ёсдөре, "таян-
нган", сагъатлыкългъа алгъан затларын да теренден терен этеди.

Аллында кълуу бир кюдегиге, бир арбазны ичинде адамла-
гъа тюз джашауну кюнден айта башлай эсе, арлакълда бютеу ду-
ния философиягъа узалады. Мисаллары андадыла.

Таукел силкине башлаб, тин-оретиу, тазалау, тюрюндөрү
джумушун терен ачыкълайды, полемикалы интонациясын кескин
этеди, алай а чыртда кълтылыкъл, "мийикден сёлешиб" кёрюрсюз
кюнюгюзню деб, унукълдурмайды акылман: аллындагълылагъа ах-

лудугъун, тенглигин къурутмайды.

Нени да, билесиз да деб, эс ге салгъанча сёлешеди, бйтеу дуния сыйлы китабадан, дуния тарихден келтирген фактларын джамагъатны ичинден адгъанча, юретген адамларын кесинден энишге этмей сёлешеди акъылман автор.

Ол себебден полемикалы оратор сёз тышындан тюз, тенгинг бла этген ушакъгъа, кишини энишге тюрмей, джирегин инджитмей барады. Арытмайды. Чиркитмейди. Бездирмейди. Джумушатады. Тазалайды, ойландыртады.

Бу затла бтеудуния оратор искусствону баш белгилеридиле. Ораторну да сёгюлмезлик кючюню шартларыдыла.

Шыйх джумушуну кючюн – кесини ораторлукъ кючюн, чемерлигин, сёзюню орнун эсгериб, таянчакъларын мийикден мийик эте, тоханада къуру ол олтургъанын, къалгъанла анга бойсунганларын кёргюзгенча, тюз джашау (бытовой) мисалладан ёрге чыгъыб, патчахны, бир тюз кишини да инсанлыкъ ёлчеде бир тизгиннге салыб, тенг этеди.

Аллахны алында сен дунияда патчах эдинг деб, бир тукъум бир артыкъ сый табарыкъ тилсе деген сезимни учундурургъа излей:

Патчахма деб ойласанг,
Зулкъарнай эм Сюлемен
Намурут бла ол иштат,
Ала да кетгендиле дуниядан
Балам бард деб къууансанг,
Беш джюз бала атасы
Хазрет нух файгъамбар –
Ол да кетгенд дуниядан.

"Сёзюню" арлагъында автор, дунияда ёмюрлюкге бир инсан да джаратылмагъанын айтады. Бодджалдан бир такъыйкъаны да артха

турургъа не алтын тахта, не мал, не молк - бир зат да - бо-
лушмайды, дейди.

Дуняя иелик, дуняя ырысхы кимден да дуняда къалады. Джер-
ни башын басхан джерге кирмей къалмайды, ёлмей, ауушмай.

Бу сёзлени эшитген Генджокъа бла ий бийчеси Оразбекни
ёлгенин ангылайдыла, амалсыздыла, алай а башха мадар джокъ
болгъанын ангылайдыла. "Сёзюн" мындан арысында поэт хан бла
ий бийчесине кёл этерге, таянчакъ бола, Оразбек буйругъуна
кетгенин ангылатыргъа кюрешеди. Атабыз Адамдан башлаб Му-
хаммат файгъамбаргъа дерици хар бири кесини джазыууна кёре
джашагъанды деб, джарсыулу ханны джюрегин баса, кеси джар-
сыйды, инжиледи шыйх.

Сагъыш этсенг, къаллай бир кюч, къаллай бир тёзюм ке-
рекиди, биреуню кюе тургъан джюрегине себеп табар ючюн, аны
отдан чыгъарыб, кесинги джюрегинги отха атар мадар излерге
керек болур, артыкъсыз да быллай уллу бушууну юсюнде. Ол
себепден былайда джараны джара бла джазаргъа, джара бла ба-
гъаргъа керек болгъанын терен ангылагъан алим, айтырын айтыб
бошагъанында, кеси джюрегин да суутургъа излейди. Патчахха
къыйынлыгъын билдиргенинден сора, кеси кесине да излейди се-
беп.

Джангъдан башлайды кесини "Сёзюн". Энди уа - аллындача-
алай аяулу сёлешмейди. Аллында бойнунда бек къыйын иши бар
эди: атагъа, анагъа, балалары ёлгенин айтыргъа. Сау эл этел-
меген ишни джокъ этиб алгъан эди. Эл анга ышанганын билиб...

От ичинде джанмагъан,

Бычакъ бла джиб алыб

Мина таугъа джол салгъан,

Исмаил улун къурман этген,

Ибрахим, Аллах сыйген,

Ол да кетгенд дуниядан.

Бу халда бөтөү файгъамбарланы, тарихде талай белгили
адамны джазыуун, ала да дуниягъа кёзююнде келиб, кёзююун-
де кетгенлерин айтады.

Ненча, ненча файгъамбар,
Отуз юч минг асхабы
Ненча, ненча шыйхла -
Ала да кетгендиле дуниядан.

Бай да кетеди дуниядан,
Факъыр да кетеди дуниядан,
Къарт да кетеди дуниядан,
Джаш да кетеди дуниядан.
Тургъан джеринг - къара джер,
Турлукъ джеринг - къара джер.
Уллу Аллахны джазгъаны бла -
Кёрлю джеринг - къара джер.

Бу керти, амалсыз болур затха тынгылаб, аны ангынга сый-
ындыралсанг, джашауунгу татыуун да теренирек ангыларыкъса,
алай болса, не этерме деб, таймаздан сескекли болуб, ин-
джилиб турлукъ тюлсе. Болур сенден алгъа джаратылгъанын ангы-
латыргъа кирешген шыйх адамны джюрегин эзмейди. Ойлашдырыр
амал излейди.

Малкёз болуб, эсинги дуния малгъа бёллөб, сокъур болуб
джашама. Ол сен бортюк-бортюк джыйгъан ырыхынг биреуню-
кю болуб кёрюрге да болурса, ол сен кедингден кызгъанган
мюлкюнг башынга азаб болурун сынаргъа да болурса. Эй, ин-
сан эсенг, инсанлыкъны джолундан тайма, адамлыкъ ёлче бла,
адамлыкъ марда бла джюрю. Марда, неде да барды, дейди шыйх.

Малны -ашны кёрмегиз,
Малгъа кёлню бермегиз,

Сизден кетиб башхагъа

Мал болурун кёрюрсюз.

Бу затла джашауну ёмюрлюк "адежлеридиле". Бюгюн сени ар-базынгда той, тамбла-башхада. Къуру да кёкде кон да джылты-раб-джаныб турмайды.

Дуния бизге къарайд деб,

Алданмагъыз, ашхыла,

Бир кёзюде килюрсюз да,

Бир кёзюде джыларсыз.

Адам уллу кёллю болуб, менден башха джокъду демесин. Не-ге да барды амал. Нени да боллукъду алмашдырыгъа. Къуру джазыуунгу торлендирирге, болджалынгы артха тюртерге амал джокъду. Ёлмеген къул алтын аякъдан суу ичер деген оюну автор быллай формада береди:

Къатын къалса, амал табар,

Бала къалса, мал табар.

Дженинги ёлюмге джетсе,

Хариб башынг не табар?

Миннген атынг бош болса,

Анга минер эр табылыр.

Сау къалгъаннга- молк табылыр,

Ёлгеннге уа - не табылыр.

"Сёзюн" тамамлай, Къарт Баба джарлыны-джазыкъны унутма-гъыз, влюшсюз къоймагъыз, ырысхыгъыздан, молкюгюзден ала-гъа берлигигизни къызгъанмагъыз деб эсгертеди.

Шыйхны "Сёзюню" ахыр тизгинлери энтда ичлери койген ата-анагъа аталадыла:

Келед деген балагъыз,

Терсейгеннге ушайды.

Ма бу джалгъан дуниядан

Ол да кетген ушайды.

Баланга джылама, хан,

Бизден алгъа кетди деб.

Ханны джорегин басаргъа кюеше, ахыр төрт тизгининде бол-
лукъгъа тыйгъыч джокъду. Ангылаб, буйрукъгъа сыйыннгандан
ёзге дейди къарт акъылман:

Аллахны ишин билиб,

Анга кюч салмакълыкъ джокъ

Анадан бир туугъаннга

Ёлмей чырта мадар джокъ.

Ма былай тауусулады бизни фахмулу алимибиз Къаракет улу
Мурат табхан "Къарт Бабаны сёзю", Дудаланы Айсандыр (шыйх
Абдуллах) онджетинчи ёмюрге джазгъан къарачай-малкъар лите-
ратураны алтын эсгертмеси.

Бу тарих-философия трактат Шимал Кавказда бютеу тюрк
миллетлени арасында джорюгенди: Къарачайда, Малкъарда, Къу-
мукъда, Ногъайда.

Шыйх Абдуллах улуу, белгили фигура болгъаны, бютеу
шаркъ культура бла шагъырей болгъаны себебли, аны аты Къа-
рачайдан тышында да айтылыб тургъанды: Къумукъда, Ногъайда,
Татарда, таб, шаркъ муслиман джерледе да. "Бухарагъа джол
салгъан деб, бош айтхан болмазма Абдуллах шыйхха.

Белгилисича, бурундан келген "тейри" дини болгъан, Дуда
улуну джаш заманында джахил-христиан дин бла хайырланыб
тургъан, кесини клисалары. Храмлары, дин адетлери, джорукъ-
лары болуб, аланы тутуб, алагъа юрениб тургъан халкъны башха
диннге къайтаруу алай тынч иш болмагъаны белгилиди. Алай а
шыйх, фахмулу, этимли адам, улуу фигура болгъаны себебли
кёб затха къаруу, болуму джетгенди. Аны дин, джарыкълыкъ
къуллугъунда шыйхлыгъы бла бирге литература фахмусу да бек

улли болушлукъ этгендиле анга.

Халкъны джашауунда кѣб тюрло джарсыу болады. Бир Аллахдан сора ол тѣгерегинде асулуларындан да таянчакъ излеб турганды. Аны табса, джорегине асыу болуб, тынчыкъ да табалганды.

Биз оми этгеннге кѣре, "Къарт Бабаны сѣзю", бу "Сѣзю" аны бу жанрда биринчи чыгъармасы тюдю. Уллу, узун джашаууну ахырында айтхан "Сѣзю" болур деб турабыз – "Осияты".

Башында кѣргюзгенибизча, бу "Сѣзю" "джаратылгъаныны" чурumu халкътыбызны тарихинденди. Акъылман къарт а тарихин унутмагъан аз джангылгъанын билиб айтханды бу деу "Сѣзю".

Айхай да, бу мийик дараджалы "Сѣзю". Аны бизни культу-рабызда магъанасы бек уллуду.

"Къарт Бабаны сѣзю" философия диалогча, претиу сѣлешу-ча джарашдырылгъанды. Ал сѣз, танышу, ким болгъанын билдириуден, не излегенин ачыкълагъандан, айтхан сѣзюне къулакъ иерлерини излегенинден башланган ал айтыудан (вступление) ѳзегинден, ахыр айтыуундан (заключение) къуралгъанды чыгъарма. Аягъы да ал башламчы, поэтни излегенин ачыкълагъан тизгинледиле. Экиси да бек къысхадыла, кескин айтыладыла.

Монолог аллындан аягъына дери претиу, тюрлендирюу, философия дидактикалы сѣзю.

"Сѣз" назму бла джазылгъанды. Риторика соруула, кѣлтюрюле, тауушла бир-бирине макъам этгенча, талай поэтик лагъымла бла джасалгъанды.

Автор фахмулу оратор, сѣз уста, психолог болгъанын кеси да унутмагъанча кѣрюнеди. Ким болгъанын, нек сѣлешгенин, эшитгенден, тынгылагъандан не излегенин таймаздан эсинде тутады. Заман замандан джумушуна кѣре ауазын тюрлендиреди,

стилин алмащдырады, сёзон керек джерде джумушата, къайтдыра. Поэт сёзю магъанасыны виртуозуду. Айтханыу алай айта, алай деменгили джасай биледи, аны сёзюне бир башха сёз кьошалмазча.

Чыгъарма аллындан аягъына дери эксперессивли оюмладан эшилибди. Аны аллай сезим кючу адамны актылы бла джорегин бирден джесирлейди, бирден уятады.

Белгилисича, аны башында да чертген эдик, бютеу тюрк дунияда, аны кибик къарачай-макътар халкъны арасында сёзю сыйы бек уллуду. Къачан да бизде сёзге бек уллу эс бёледиле, ийнанadyла. Алай демеклик, суратлау сёзю, оратор искусствону халкъда орну сыйлыды. Сёзю джумушу - джамагъатны арасында тюзлюкню инсанлыкны, керти джигитликни, тазалыкны ала бла байламлы категорияланы джакълау болгъанды эм алгъа. Джырчыны, сёз айта билгенни орну къуру да тёрде болгъанды. Алагъа сауугъагъа джерлениген атланы бергендиле. Ол таулада эм мийик махтауну белгиси болгъанды.

Былайда дагъыда бир затны келтирирге излейбиз. Ол шыйх Абдуллахны къыз сабийге атагъан назмусуду.

Поэт халкъны джашауунда не затына да къайгъыра билгениди. Кесини эм уллу джумушуна уа "джахил" халкъын диннге къайтарууну санагъанды - ислам диннге.

Аны бла бирге тёлюню ёсдоркуге таймаздан эсин бёлгенлей тургъанды. "Уруб сабийни этин ачътсагъыз, кьоркютсагъыз, айтханыгъызыны тышындан этерикди. Алайгъа претсегиз - ол сизге тышындан бала боллукъду". Сёз бла, татлы сёз бла, хакъ мисал бла претигиз уланны. Къыз сабийни уа - дарийге бёлей", - дегенди Къарт Баба.

Ма аны къыз сабийге айтхан сёзюню бири.

Къызым, къызым къызтана,
Айтханыма тынгыла.

Къызым деген кызыл от,
 Санга барды талай сёзюм.
 Бир затха да дунияда
 Алданмасын сени кёзюнг
 Ишсиз-дертсиз кёб турма,
 Сен биреуню кёзюнде.
 Не боллугъун ким билед
 Бу дунияны ксюнде.

Тарктайыб келген суула
 Ариудула кыач ала
 Бек кёб затны эсгермейд
 Кызыл кызым кыачан да.
 Ары-бери бурулма
 Джангыз болуб кёрюне,
 Тюшюб кыалма, билмейин,
 Бир осалны тёрюне
 Бу дунияда не сейирд?
 Джетген кызыл кыз сейирд!
 Кёз тиймесин, алдацым
 Кёлим андан кыанмады.
 Кызыл кызыны опрагы,
 Хан кыаланы топурагы,
 Ургъан сууну чокърагы-
 Барын ким сайламайды?
 Не сейирди, не сейирд?
 Джарыкъ атхан тангмыды,
 Бал батманда балмыды,
 Тахта чекген ханмыды,
 Кызыдан ариу бармыды?
 Бу дунияда не сейирд?

Джангы чыкыгъан аймыды,
 Тарпанмыды, таймыды,
 Сүйсенг, ийнан, сүйсенг, къой,
 Кыздан сейир бармыды?
 Неди, неди сейирлик
 Эки Арада кёрюннюк?
 Сормеленнген кюмюшмюд.
 Джарлысына мюлкюн джойгъан—
 Алай кыйын ишмиди?
 Сейирликле кёбдюле
 Джер джюзюнде, кызым, бил.
 Билмеген бек кыйналада.
 Акылы—эси болгъан
 Бир Аллахха ышанад.

Халктыбызны ХУП ёмюрде джашаб, бюгюн джашаууна да джарагъан акъылманыны, поэтини, дин— джарыкълык, джамагъат джумушчусуну, айтылгъан кишисини юсюнден сёзюбюзю бошай, быллай оюмну келтирирге излейбиз:

х х х

Шыйх Абдуллахны кыйыны алкын багъасын табмагъанды. Школ, вуз программалагъа, окъуу китаблагъа кирген къой, аты да сагъынылмайды. Алай а халкты джюрегинде, ауузунда, къолунда сакъланнган хазна, Аллах айтса, тыйыншлы орнун аллыкды. Былай мурат этген бюгюн талай керти алим барды. Ала халкларыны айтылгъан алими, акъылманы, поэти кесини сыйлы аты бла, уллу фахмусу бла халктына къулдукъ этерин излейдиле.

Шыйх Абдуллахны джазгъаны бизни керти алимлерибизге, поэтлерибизге илгю болур, аланы нюрю ёсюб келген тёлюлерибизни джюреклерин джарытыр...

Дагъыда бир эсгертир затыбыз барды. Башында айтканыбызча, ата-баба "тюркибиз" - литература джазмабыз, юзюлмей УШ ёмюрден келе эсе ("Кюл-Тегин" литература эсгертме -732 джыл), ХУІ ёмюрден "тюрки" хар тюрк миллетни энчиси болады. Къарачай-малкъар"тюрки" бютеу Шимал Кавказда миллетле арасында хайырландырылгъан тил болады. Аны бла хар шималкавказчы халкъ кесини джазма джумушун баджарады, кюнбатхан адыгладан къалгъанла. Аланы арасында "тюрки" хайырландырылмайды. Алагъа джазма Октябрь революшиядан сора келеди...

х х х

Бу дыккы окъуу (болушлукъ) китабчыкъда, биз бир терк, бир ашыгъыш атларгъа керек болдукъ. Бу уллу, бу сыйлы адамны юсюнден былай гузаба сёлеширге тыйыншлы тюл эди. Алай болса да, ашыгъыш сёзюбюз да къалгъанланы уятыргъа ашыгъыр, деб этебиз.

Аллах айтса, келир кёб турмай ол кюн, келир ол сейир такъыйкъа, дуня юлгюлю Мевлянаны, Имрю Къайсны, Хафизни, Гётени, Шекспирни, Дантени къатларында шыйх Абдуллах да Алтын төрде кесини тыйыншлы орнун алыр!

Биз адамлыкъ эте билген халкъ интеллигенция болалсакъ, къарачай интеллигенция дейме, дуня культураны төроне акъылман Грам ханны, джуддузлу Гошаях бийчени да олтуртурбуз. Аллай ашхылыкъ да кирсин арбазынга, сыйлы халкъым!

Былайда сёзюбюзню бошай, эсигизге бир затны салыргъа сюебиз. Шыйх Абдуллах ислам динни "къаласыны тыркыгын" алай бош джерде салыб башламагъанды. Белгилисича, бизни ата-бабабыз талай динни юск бла ётгендиле: тейрилик, иудаизм, христиан дин, муслиман динден да узакъ болмагъандыла. Шыйхны заманында джамагъатны "башчылары" исламгъа таяныб болгъандыла.

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ОТДЕЛ

Редактор Б.Т. Кубеков
Тех. редактор С.Х. Байрамуков
Корректор Ф.А. Аджиева

Сдано в набор 17. 06.96.
Подписано к печати 26.06.96.
Бумага офсетная
Формат 60×84 1/16. Печ. л. 1,7
Заказ 00083
Тираж 200